

Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması

B. Ali Eşiyok*

Özet

İngiltere'de başlayan Sanayi devrimi sonucunda üretim süreci büyük dönüşüme sahne olmuş, İngiltere başta olmak üzere kapitalist metropol ülkelerin pazar ve hammadde ihtiyacı tarihin önceki hiç bir kesitinde görülmeyecek kadar şiddetlenmişti. 19. yüzyılın hegemonik gücü İngiltere (Pax Britannica) 1820-1840 yılları arasında Latin Amerika'dan Çin'e kadar bir çok az gelişmiş ülke ile ya yerel iktidarlarla anlaşılıp işbirliği yaparak ya da zora başvurarak serbest ticaret anlaşmaları yoluna gitmiştir. Bu bağlamda gündeme gelen 1838 Serbest Ticaret Anlaşması sonucunda Osmanlı geleneksel sanayi büyük ölçüde tasfiye olmuştur. Serbest Ticaret Anlaşması'nın yerel üreticiler üzerinde yarattığı hoşnutsuzlukları gidermek için 19. yüzyılın sonlarında mamul mallar üretecek fabrika kurma girişimleri gündeme geldiğinde, 1838 anlaşmasından dolayı gümrükleri yeterince yükseltme olanağı olmadığı için sanayileşme girişimleri liberal ekonomi koşulları altında başarısız olmuştur. Bu gelişme Osmanlı ekonomisinin metropol ülkelere olan bağımlılığını daha da artırarak çevreleşme sürecini hızlandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanayi Devrimi, 1838 Serbest Ticaret Anlaşması, Geleneksel Sanayi Üretimini Tasfiyesi, Bağımlılık.

Abstract

A Turning Point at adding Ottoman Empire in to The World Economy: 1838 agreement of Free Commerce

As the result of Industrial Revolution started in England, the progression of production indicated a great alternation, and the requirement of market and raw material of the capitalist metropolis countries particularly of England intensified as much as it can't occur in any previous part of the history. England, which was the hegemonic power of the 19th century,

(Pax Britannica), entered into the agreement of free commerce with many underdeveloped countries from Latin America to China either reaching agreement and cooperating with the local governments or using force between 1820-1840. In this scope, as the result of 1838 Agreement of Free Commerce that came currency, the traditional industry of Ottoman was discharged on a large scale. In order to eliminate the disfavor created by the Agreement of Free Commerce on the local producers, when the attempts to establish factory which would manufacture the finished goods at the end of the 19th century became the current issue, the attempts of industrialization failed under the conditions of liberal economy since it wasn't

* Türkiye Kalkınma Bankası'nda Ekonomist.

possible to raise the customs enough due to the 1838 agreement. This development increased the dependence of the Ottoman economy more to the metropolis countries, and it sped the process of becoming known.

Key Words : Industrial Revolution, 1838 Agreement of Free Commerce, Discharging the Traditional Production of Industry, Dependence.

1. Giriş

Önce İngiltere’de patlayan sonra da Batı Avrupa’nın diğer ülkelerine yayılan sanayi devrimi sonucunda üretim süreci büyük bir dönüşüme sahne olmuş, kitlesel üretim sayesinde maliyetler önceki dönemlerle kıyaslanmayacak düzeyde düşmüştü. Sanayi devrimi sonucu buharlı gemilerin uluslararası ticarete kullanılması ile birlikte sermayenin akışkanlığı artmış, kapitalizmin yeni pazarlara nüfuz etmesi giderek hızlanmaya başlamıştı. Bu bağlamda İngiltere ile imzalanan 1838 serbest ticaret anlaşması ve izleyen diğer anlaşmalar sonucu Osmanlı İmparatorluğu’nun yarı-sömürgeleşme sürecine ilişkin ilk belirtiler ortaya çıkmış, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise yarı-sömürgeleşme süreci giderek belirginleşmişti. Sanayi devrimi yapmış merkez ülkeler için Osmanlı İmparatorluğu’nun açık pazara dönüşme süreci, geleneksel zanaat üretimini son derece olumsuz etkilemiş, kapitalist dünya ekonomisiyle eklemlenmenin yoğun yaşandığı liman şehirlerinde (İstanbul, İzmir, İskenderun vs.) azınlık-komprador (işbirlikçi) bir ticaret burjuvazisi de oluşmaya başlamıştı.

Sanayi devrimini gerçekleştirerek yeni pazar arayışlarına yönelen İngiltere ve diğer Avrupa devletleri ile Osmanlı devleti arasındaki ilişki giderek asimetrik, eşitsiz bir güç ilişkisine dönüşmüştü. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu’nun birincil malların üretiminde uzmanlaşmasını öngören, yeni uluslararası işbölümünün giderek kristalize olduğu bir dönemin başlangıcını göstermesi açısından iktisat tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olan 1838 serbest ticaret anlaşmasını 171 yıl sonra yeniden tartışmayı¹ hedefleyen bu yazı altı

1 Bu tartışma, son yıllarda Türkiye ekonomisini yakından etkilemekte olan Gümrük Birliği Antlaşması bağlamında da son derece öğretici dersler içermektedir. Türkiye, Gümrük Birliği Antlaşması ile birlikte gümrükler üzerindeki hükümler haklarını devrederek, 3. ülkelere karşı Avrupa Birliği’nin Ortak Gümrük Tarifesi’ni uygulamaya başlamıştır. Bu gelişme, Türkiye gibi sanayileşmeye geç katılan bir ekonominin Dünya Ticaret Örgütü’nün izin verdiği koruma önlemlerini dahi kullanamayarak, ekonominin önceki dönemlerle kıyaslanamayacak düzeyde dış ticaret açıkları vermesine neden olmaktadır. Başka bir anlatımla, Gümrük Birliği Antlaşması sonucu artan ithalat, yurt içi üretim üzerinde son derece yıkıcı etkileri gündeme getirmekte, ekonominin dışa bağımlılığını artırarak, bir çok makro-ekonomik soruna kaynaklık etmektedir.

bölüm altında kurgulanmıştır. Yazının girişi izleyen ikinci bölümünde, 1838 serbest ticaret anlaşmasını önceleyen (sanayi devrimi, Mehmet Ali Paşa isyanı ve Osmanlı Devleti üzerinde artan Rusya nüfuzu ile birlikte Batılı tüccarların Osmanlı pazarında karşılaştığı engeller gibi) bir dizi olgunun incelenmesi hedeflenirken, izleyen üçüncü bölümün konusunu 1838 serbest ticaret anlaşması oluşturmaktadır. Serbest ticaret anlaşmasının Osmanlı imalat sektörü üzerinde yarattığı etkiler dördüncü bölümde çözümlenirken, İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki dış ticaret ilişkisi beşinci bölümde incelenmektedir. Altıncı ve son bölümde ise çalışmanın bulguları değerlendirilmektedir.

2.1838 Serbest Ticaret Anlaşmasını Önceleyen Koşullar

Bu bölümde, 1838 serbest ticaret anlaşmasını önceleyen temel gelişmelerin incelenmesi hedeflenmektedir. Bu bağlamda, Batı’da başlayan sanayi devrimi, Mehmet Ali Paşa isyanı ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde artan Rusya nüfuzu ile birlikte Batılı tüccarların Osmanlı pazarına girişte karşılaştıkları sorunlar gibi bir dizi olgunun çözümlenmesi amaçlanmaktadır.

2.1. Sanayi Devrimi

Hiç kuşkusuz, 1838 serbest ticaret anlaşmasını önceleyen en temel gelişme, ilk kez İngiltere’de patlayan sanayi devrimi ve bu devrimin pazar ve hammadde ihtiyaçlarından kaynaklanmıştır. Sanayi devrimi ile birlikte önemli bir iktisadi güce ulaşan İngiltere, 19.yüzyılda dünyanın en büyük üreticisi, en büyük ihracat ve ithalatçısı ve dış yatırımları ile dünyada rakipsiz bir konuma gelmişti (Hobsbawn, 1987:1). Başka bir anlatımla, Büyük Britanya, 1820’lere gelindiğinde, birinci sanayi devrimini tamamlamış ve Napolyon Savaşları sonunda Fransa’yı yenerek dünya pazarlarında yeni düzenin (Pax Britannica) hegemonik devleti olarak ortaya çıkmıştı. Arrighi’nin (2000:83), Galliği ve Robinson’dan (1953:1-15) esinlenerek İngiliz hegemonyası ve “serbest ticaret emperyalizmi” olarak adlandırdığı 19. yüzyıl boyunca İngiliz ekonomisinin gelişme süreci baştan itibaren sömürgeci yayılmaya dayanmıştı (Beaud, 2003:123). Ancak, aynı yıllarda sanayi devrimini yaşamakta olan ve sanayi devrimini korumacı, müdahaleci politikalarla sürdüren diğer Avrupa ülkeleri İngiliz mallarının Avrupa pazarlarına girişi önünde engel oluşturmakta idi² (Puryear, 1969:110; Yerasimos, 1977: 547). Bu bağlamda, geriye,

2 İngiltere, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren serbest dış ticareti çevre (periferi) ekonomilere dayatmaya başlamıştı. Osmanlı gibi yarı-sömürge imparatorluklar finans kapitalin ihtiyaçlarına teslim olurken, Alman Prenslikleri bu tehdidin farkına vararak, kendi aralarında gümrük birliği (Zollverein) kurarak siyasal birleşme yolunu seçmişlerdi. ABD ise 1776 yılında İngiliz kolonisi olmaktan savaş yoluyla kurtulduktan sonra, 1861 yılında yaşadığı iç savaşa karşın bütünlüğünü koruyabilmişti. Almanya’da F. List, ABD’de J. Carey gibi iktisatçılar, sanayileşebilmek için gümrük vergilerinin önemini ve müdahaleci iktisat politikalarını ısrarla savunmuşlar (Kazgan,G., 1999:33), Fransa, 1825

19. yüzyılın bu en büyük emperyal gücünün Avrupa pazarları dışında fethedeceği bakir çevre ekonomileri kalıyordu. İngiltere, 1820-1840 yılları arasında Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok çevre ekonomisinde ya yerel iktidarlara anlaşılabilirlik yaparak, ya da şiddete başvurarak serbest ticaret anlaşmaları yapma yoluna gidecek,³ (Kazgan, G., 1999:31-32; Kütükoğlu, 1974:74; Pamuk, 1994:19; Yücekök, 1969:395) “serbest ticaret” yoluyla İngiltere'nin emperyal çıkarlarına hizmet etmeyen çevre ülkelerini ise zora başvurarak hizaya getirecektir⁴ (Sönmez, 1998:34).

Sanayi devrimi üretime cansız, mekanize enerjiyi (makineyi) getirmiş, sınaî üretim artık zanaat ile değil, makine ile yapılmaya başlanmıştı. Sanayi üretimin seri üretim şeklinde gerçekleştirilmesi ise 18.yüzyıl boyunca gerçekleştirilen bir dizi teknik keşif sayesinde gerçekleşmişti. Bu keşiflerden en önemlileri; uçan mekik (1733), iplik eğirme makinesi (1765), su gücü ile işleyen iplik çekme makinesi (1779), bükme ve sarma makinesi (1769) ve buharla işleyen dokuma tezgâhı (1785) idi (Üşür, 1991:62-63). Hiç kuşkusuz bu teknik icatlardan seri üretim yolu ile sınaî üretimi artıran en temel teknik gelişme, James Watt'ın buhar makinesinin imalat sanayine uygulanması sayesinde gerçekleşti. Sanayi devriminin öncüsü İngiltere, buhar gücünü önce pamuklu üretimin seri üretiminde kullanmış, daha sonra gerçekleştirilen bir dizi teknik yenilik (inovasyon) sayesinde demiryolu ve gemi taşımacılığı sektörlerinde de kullanmaya başlanmıştı. Bu gelişme taşıma

yıldan başlayarak tekstil maddelerinin ithalatını yasaklarken, Alman gümrük birliği (Zollverein) İngiliz mallarına yüksek oranlı vergiler koyarak ithalatı neredeyse imkânsız hale getirmişti. Avusturya İmparatorluğu da 1600 kalem ürüne oldukça yüksek vergiler uygulamış, 69 kalem ürünün ithalatını ise tamamen yasaklama yoluna gitmişti. Rusya ise 1833 yılında 300 ürünün ithalatını yasaklama yoluna gitmişti (Kütükoğlu, 1974:74; Yücekök, 1969:395).

- 3 İngiltere, Çin pazarına hiçbir engelle karşılaşmadan girebilmek için üç yıl süren (1839-1842) Afyon Savaşları'nı yapmış ve bu savaşın sonunda 1842 yılında Nanjing Antlaşması'nı imzalamıştı. Nanjing Antlaşması, Osmanlı'nın hiçbir direnç göstermeden imzaladığı 1838 serbest ticaret anlaşması kadar kapsamlı değildi (Kazgan, G., 1999:31-32). İngiltere, 1838 yılında Osmanlılar ile “laissez-faire” ilkelerine dayalı ticaret anlaşmasını imzalarlarken, İngiltere'de ithalatı kısıtlayıcı kanun (Corn Law) geçerli idi. Başka bir anlatımla, İngiltere sanayi devrimini gerçekleştirerek artan üretimine ve sanayinin ihtiyaç duyduğu girdileri temin edeceği pazarlar bulmak amacıyla serbest dış ticaret ideolojisini çevre ülkelere empoze etmeye çalışırken, merkez ülkeler ulusal sanayilerini koruyarak geliştirme çabası içerisine girmişlerdi. Merkez ülkelerin çevre ülkelere dayattığı bu “ikiyüzlü” politikaları tarihsel perspektifte çözümleyen Ha-Joon Chang'ın (2003) çalışmasını burada özellikle belirtmek gerekir. Chang, söz konusu çalışmasında bugünün kalkınmış ülkelerinin geçmişte yüksek koruma duvarları altında kalkındıklarını, ancak bu ülkelerin günümüzde serbest ticaret politikalarının kalkınma için en iyi yol olduğunu belirterek, List'den şu pasajı aktarıyor: “ Birinin, büyüklüğün zirvesine ulaştığında diğerlerinin kendisinden sonra tırmanmasını engellemek için, oraya tırmanmasını sağlayan merdiveni itmesi sık rastlanan, zekice bir hiledir ‘Kicking Away the Ladder...’ (Chang, 2003:21)”.
- 4 İngiltere'yi yeni pazar arayışlarına iten faktörlerden birisi de ekonominin içerisinde geçmekte olduğu durgunluktu. İngiltere dış ticaretinde, 1819- 1835 döneminde yaşanan durgunluğun İngiltere'nin genç endüstrisini olumsuz etkilememesi için yeni pazarlar daha da önem kazanmıştı (Yerasimos, 1977:547).

maliyetlerinin düşmesine ve taşıma süresinin⁵ kısalmasına imkân vermiş (Dowd, 2008:45-46), emperyal yayılcılık (sömürgecilik) tarihin önceki hiçbir kesitinde görülmeceği kadar hızlanmıştı.

İngiliz sanayisindeki gelişme süreci tüm sektörlerde eşit ve dengeli bir gelişme çizgisi izlememiş, başta pamuklu ve sonra da demir sanayi olmak üzere, az sayıdaki öncü sektörün hızlı gelişmesi şeklinde gerçekleşmişti⁶. Başka bir anlatımla, İngiltere’de, sanayi devriminin birinci evresinde (1780-1830), pamuklu sanayi diğer hiçbir sektörle kıyaslanmayacak kadar önem kazanmış, İngiltere’nin kalkınmasında sürükleyici sektör olmuştu. Waterloo Savaşı’ndan⁷ sonra pamuklu sanayi yılda ortalama %6-7 gibi oldukça yüksek oranda büyüme gösterirken, bu gelişme 25 yıl boyunca İngiliz sanayinin büyümesine en büyük katkıyı yapmıştı. Bu durum dış ticarete de yansımış, 1820 yılına gelindiğinde, pamuklu tekstil ihracatı üretimin %60’na ulaşarak en büyük ihraç kalemi haline gelmişti (Freeman ve Soete, 2003:43). Bu çalışmanın 4.bölümünde de belirtildiği gibi, Sanayi devrimi sonucu gündeme gelen kitlesel üretim sayesinde verimlilik hızla artarken, üretim maliyetleri düşmeye başlamış, bunun sonucunda mamul mallarda rekabet gücü yükselmişti. İngiltere, ucuz ve kaliteli tekstil ürünleri sayesinde başta Hindistan olmak üzere Osmanlı ve diğer çevre ülkelerin iç pazarını büyük ölçüde ele geçirerek var olan geleneksel üretime büyük bir darbe indirmişti.

Başta İngiltere olmak üzere, sanayi devrimini gerçekleştirmiş merkez ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu’nu giderek yarı-sömürge bir çevre ekonomisine

5 İhracatta tempolu artışı önceleyen, ihracatın akışkanlığını artıran en temel gelişme ulaştırma maliyetlerinde ve süresinde gözlenen hızlı düşüşten kaynaklanmıştı. İngiltere, sanayi devriminin en temel unsuru olan buhar gücünü üretim (imalat sanayi başta olmak üzere) yanında taşımacılıkta da kullanmaya başlamış, demiryolu ve gemicilik sektörlerinde sağlanan gelişme sayesinde hem taşıma maliyetleri hem de taşıma süreleri büyük ölçüde düşmüştü. Örneğin, 1788 yılında Marsilya-İzmir arası yelkenli gemiler ile 18 gün sürerken, 1837 yılına gelindiğinde Trieste-İstanbul buharlı gemiler ile 14 gün, 1849 yılına gelindiğinde ise aynı hattaki taşıma süresi 9 güne inmişti (Issawi, 1980:154). Başka bir anlatımla, Batı’da yaşanan sanayi devrimi var olan paradigmadan radikal bir kopuşa neden olurken, devrimin etkisi ile dünyanın ticaret eksenini de Akdeniz’den Atlantik’e kaydırmıştı. Osmanlı Devleti ise bu büyük dönüşümün dışında (Divitçioğlu, 1966), kendi iç sorunları ile uğraşan yarı-sömürge bir Devlete dönüşmüştü.

6 Kapitalizmin en temel gelişme yasalarından biri olan Eşitsiz Gelişme Yasası, sadece farklı sektörler arasında gözlenmemiş, aynı sektör içerisindeki farklı üretim departmanları arasında da gözlenmişti: Sanayi devrimi ile neredeyse özdeş sayılan pamuklu tekstil teknolojisindeki devrim, eğirme ve dokuma bölümleri arasındaki eşitsiz gelişmeden kaynaklanmıştı. Eğirme ve dokuma bölümleri arasındaki farklı hızlardaki çalışma ritmi, sanayide önemli sorunlara neden olmuş, bu olgu yeni buluşların yarısına dönüşmüştü. Dokuma teknolojisindeki bir buluş, yarattığı dengesizlik ile eğirme teknolojisinde bir yeni buluşu zorunlu hale getirmiş, ya da eğirme teknolojisindeki yeni bir buluş ile dokuma kapasitesi yetersiz hale gelerek, dokuma teknolojisinde yeni bir buluşu zorlamıştı (Dowd, 2008:43; Küçük, 2004:632-633).

7 18 Haziran 1815 tarihinde, İngiltere-Almanya ittifak güçleriyle, Fransa arasında geçen savaş.

dönüştürdüğü, merkantil (ticari) kapitalizmi⁸ dahi sermaye birikim aracına dönüştürememiş, merkezi otoritenin giderek zayıfladığı ve bunun da etkisiyle taşradaki başına buyruk ayanların yarattığı siyasi sorunlar ile boğuşan, eski askeri üstünlüğünü yitirip Balkanlarda milliyetçi akımların neden olduğu bağımsızlık hareketlerinin Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalama sürecine soktuğu bir dönemde, Osmanlı Devleti, Büyük Britanya ve diğer emperyal devletlerin (Fransa, Almanya vs.) iştahını kabartan kolay bir lokmaydı (Kazgan, G., 1999:29; Pamuk, 2001:36). Başka bir anlatımla, İngiltere, sanayi devrimi çağında Osmanlı İmparatorluğu’nun iç sorunlarını da kullanarak, hammadde kaynağı ve mamul mallar için pazar olarak görmeye başlamış, emperyal arayışlara girmişti. Ekim 1834’te İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerstone için hazırlanan raporda bu arayışın açık bir şekilde ifade edildiği görülmektedir:

“İmalatçı bir toplum olarak refahımızın birinci ögesi bol ve ucuz malzeme olduğu göz önüne alınır, bu ülke bize sınırsız kaynaklar sunmaktadır...pamuk, en iyi kalite ipek, tütün, yün, ilaç hammaddesi, mısır, yağ, kenevir, don yağı, floş üretimine ne engel vardır?. Kambiyo kolaylıkları, bu maddelerin günümüzde büyük miktarlarda dışarıya satıldığı ülkelerin hepsinden oldukça ucuza üretim yapılmasına imkân vermektedir... Osmanlı Devleti’nin ticareti (idari zincirlerden) kurtarıldığı takdirde üretim öylesine büyük olacaktır ki, hammadde fiyatları tüm dünyada düşecek ve Amerika’nın keşfiyle karşılaştırılabilecek bir devrim gerçekleştirilecektir (Kıray, 1993: 70)”.

2.2. Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Artan Rusya Nüfuzu

1838 serbest ticaret anlaşmasını önceleyen diğer temel bir gelişme ise, Osmanlı Devleti ile onun atadığı Mısır valisi arasındaki iktidar mücadelesi ve mücadele sonucunda gündeme gelen “Mehmet Ali Paşa’yı dize getirmek kaygısı rol oynamıştır (Timur, 1985:23)”. 18. yüzyıl Napolyon Bonapart’ın 1798 yılında Mısır’ı istila etmesi ile sona ererken, istila Napolyon’un 1799 yılında Fransa’ya kaçması ve Fransız ordusunun İngiliz ve Osmanlı ordularına teslim olmasıyla bitecekti. Bu siyasi kargaşa ortamında Arnavutluk yöresinde bir Osmanlı zabiti olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa⁹, 1805 yılında iktidarı ele geçirerek kendisini

8 Osmanlı Devleti’nin kapitalizmle eklemelenmesinin yarattığı finans-ticaret merkezli merkantil kapitalizm, Batı’daki sanayi devrimini önceleyen merkantilist dönemden önemli ölçüde farklılaşmış idi. Osmanlı’daki ticari kapitalizmin gelişimi, dışa bağımlı, azınlık-komprador bir nitelik taşıırken, bu ayrıcalıklı sınıf, Batı’daki merkantilist dönemde olduğu gibi dış dünyadan içeri doğru değil, içerden dış dünyaya kaynak transferi işlevini yerine getirmekte idi. Kapitülasyonlar, Duyun-u Umumiye İdaresi, yabancı bankalar, Borsa, aşar vergisi ve iltizam düzeni ve imtiyazlı yabancı şirketler bu sömürü işlevini yerine getiren kurumsal ve hukuki düzenlemelerdi (Kazgan, G., 1999:45).

9 “Mehmet Ali Paşa Osmanlı Rumelisi’nden bir derebeyinin dünya görüşüne sahipti. Bütün yetenek ve başarılarına rağmen bu çerçevenin dışına çıkabilmiş değildir. O daha çok Tepedelenli Ali Paşa,

Mısır eyaletinin hakimi olarak kabul ettirmişti (Quataert, 2002:96-97). 1821’de, Yukarı Nil Vadisi’ni ele geçiren Paşa, Sudan’da Mısır sanayi için köleliğe dayalı bir ekonomiyi geliştirme yoluna da gitmişti. Birkaç yıl içerisinde İmparatorluğun sınırlarını Arabistan ve Anadolu’ya kadar genişleten Paşa’nın bu hırsı aşağıdaki satırlarda da belirtildiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu’nun İngiltere ile işbirliği yapması sonucunda engellenecekti (Adda, 2002: 62).

Mısır’da gücünü artırmak isteyen Mehmet Ali Paşa, araçsal bir batılılaşma yolu izleyerek iktisadi ve askeri alanda önemli gelişmeler kaydetmişti. Kuşkusuz, Mehmet Ali Paşa’nın ulaşmak istediği esas hedef, Osmanlı İmparatorluğu’nun gücünü artırmak değildi. Mehmet Ali İmparatorluğu’nu kurup geliştirmek¹⁰ (Tekeli ve İlkin, 1999: 53). Daha 19. yüzyılın başlarında, sanayi üretiminin kalkınmadaki önemini sezen Mehmet Ali Paşa, yaptığı bir dizi önemli reformla Mısır’ı modernleştirme çabasına girişmiş, Avrupa’nın güçlü ülkeleri gibi gelişmeci (kalkınmacı) bir yol izleyerek, sermaye birikiminde önemli gelişmeler sağlamıştı¹¹. Paşa’nın izlediği modernleşmeci, gelişmeci yol, bir çok açıdan Osmanlılara örnek¹² de oluşturmuştu (Küçük, 2001:169; Tekeli ve İlkin, 1999:

İşkodralı Mustafa Paşa, Vidinli Pazvantoğlu gibi 18. yüzyıl sonunun büyük ayanları ve derebeylerinin tutum, davranış ve dünya görüşüne sahipti. Kozmopolit ve sadece hükümlerlik düşünen bir vali... (Ortaylı, 2005:53)”.

- 10 Mehmet Ali Paşa, 25 Mayıs 1838 yılında önemli devlet konsoloslarının bulunduğu bir toplantıda bağımsızlığını ilan edeceğini, Suriye’yi de içeren Mısır’da yeni bir imparatorluk kuracağını (Tengirşenk, 1940: 305-307) açıklamıştı. Paşa’nın oldukça iddialı bu meydan okumasına karşı, İngiliz kabinesi Mehmet Ali’nin bağımsızlığını ve bunun sonucunda Mısır’ın ve Suriye’nin Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmasına izin verilmeyeceği yönünde bir karar alacaktır: “Bu beyanat bir Osmanlı Mısır harbine neden müncer olur. Bu harpte padişah mağlup düşer, Ruslar İstanbul ve Çanakkale boğazını işgal ederler, Ruslar bir kere buraları ele geçirirlerse artık oralardan asla çıkmazlar (Tengirşenk, 1940:307)”.
- 11 Mehmet Ali Paşa’nın modernizasyon ve sanayileşme hareketi 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde kendi zengin sınıfını da yaratmıştı. Zengin Mısır elitlerinin servet edinimlerinde İstanbul’u önemli bir cazibe merkezi olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Mısır’lı zenginler, Boğaz’da, daha sonra “yalı” veya “köşk” olarak isimlendirilecek olan, ancak o yıllar “Sahilhane” olarak adlandırılan görkemli konaklar inşa etmekte idiler. Günümüzde (yananlar dışında) bile İstanbul Boğazı’nda kalan görkemli yalıların hemen hepsinin “Mısırlı” isimleri taşıması da bunu göstermektedir. Bunlardan Hidiv Kasrı ve Sait Halim Paşa Yalı’sı en bilinen (Küçük, 2001:173-174) örneklerdir.
- 12 II. Mahmut’un uyguladığı eğitim programı göz önüne alındığında, Mısır’ın önemli bir esin kaynağı olduğu söylenebilir (Timur, 1989:130). II. Mahmut, 1830’da Enderun’dan Tıbbiye öğrencilerinden 150 kişinin Avrupa’ya gönderilmesini sağlamış, bundan çok önce ise 1809’da, Mehmet Ali İtalya’ya askerlik bilimleri, basımcılık ve gemi inşası konularında eğitilmek için öğrenci göndermişti. Paşa, 1816’da Kahire’de kale içinde bir harp okulu da kurmuş, 1821’de buna Fransızların yardımıyla Asvan’da kurulan bir yenisini eklemiştir. 1827’de Fransızca eğitim yapan bir tıbbiye, aynı yıl veteriner okulu, 1829’da da bir eczacılık okulu açılmıştı. Diğer taraftan, St. Simoncuların etkisiyle, mineroloji, uygulamalı kimya ve mühendislik okullarıyla yöneticilik okulları ve ziraat okulları da açılmıştı. Bu okulların gelişimi de “Divan al Madaris” adlı bir merkezi organca koordine edilmekte idi (Tekeli ve İlkin, 1999:60-61). Küçük’ün (2001:169) aktardığına göre ise II. Mahmut’un Mısır’daki gelişmeleri yakından izlediği anlaşılmaktadır: “Mahmut’un, daha 1826 yılında, Boğaz’ın sularını örten yeniçeri cesetlerini seyretmek üzere ünlü surların bir kulesine çıktığında, başında ‘mısır’ denilen bir Mısır

Mısır, Mehmet Ali Paşa'nın uyguladığı korumaya ve müdahaleye dayalı¹³ devletçi ekonomik sistem sayesinde, Osmanlı İmparatorluğu eyaletleri içerisinde görece ileri bir ekonomik yapıya kavuşmuştu. Osmanlı'nın bu reformist Paşa'sı, dış ticareti de devletleştirerek ve buradan sağladığı kaynaklarla 1816'lardan sonra bir dizi sanayi tesisi kurma yoluna da gitmiş, dış ticaret ile birlikte imalat sanayi ve diğer sabit sermaye yatırımlarını da devlet üstlenmişti (Clark, 2006:507). Başka bir anlatımla, Paşa'nın idaresinde ekonomiye giderek devlet hâkim olmaya başlamış, devlete ait işyerlerinde çalışan işçi sayısı 1840 yılında 260 bine yaklaşmıştı (Akşin, 2000:116). Bu sayının o günkü koşullara göre oldukça önemli bir niceliği ifade ettiğini belirtmek gerekir. Mehmet Ali Paşa, sonradan 1838 serbest ticaret sözleşmesi ile kaldırılacak olan yed-i vahid¹⁴ usulünü de yaygınlaştırarak, kapitülasyonlar yolu ile yabancıların elde etmiş oldukları ayrıcalıkları sınırlama yoluna da gitmişti. Kuşkusuz bu gelişme, başta Büyük Britanya olmak üzere yeni pazar arayışında olan merkez emperyal devletler için can sıkıcı bir gelişmeydi. İngiltere, Mısır'da ve M. Ali'nin kontrolü altında bulunan Girit (1830) ve Suriye'de (1833), gümrük duvarlarının yükseltilmesini ve yed-i vahid (tekel) usulünün yaygınlaştırılmasını kendi çıkarları açısından olumsuz bir gelişme olarak görüyordu¹⁵ (Purveyar, 1969:113-114).

şapkası olduğu kaydediliyor; bu, baş giysisini almasa da, Mısır'daki yenilikçi hareketleri yakından izlediğinin önemli bir işaretini veriyordu". Yine, Ortaylı'nın (1990:398-399) belirttiğine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk matbaa, Kahire'de Bulak denen semtte 1822 yılında kurulmuştu. Akşin (2007:27) ise Vaka-i Hayriye ile Islahat yolunun açıldığını, Mısır'daki Islahat'ın örnek alındığını belirtmektedir.

- 13 M. Ali Paşa sanayileşmek için bir dizi koruyucu önlemlere başvurmuştu. Paşa, Mısır'da uyguladığı devletçiliğin nedenlerini daha 1833 yılında şöyle açıklamaktadır: "Her şeye el attım, ama bu, her şeyi üretken kılmak içindi. Bunu ben yapmasam, kim yapabilirdi ki? Gerekli avansları kim yapacaktı? Uygulanacak yöntemleri kim gösterecekti? Kim yeni bitki çeşitlerini getirecekti? Sanırmısınız ki, bu ülkeye pamuk, ipek ve meyve ağaçlarını getirmeyi düşünecek kimse çıkacaktı? (Avcıoğlu, 1984:117)". M. Ali Paşa'nın Mısır'da giriştiği kalkınma deneyimi, dünya ekonomisinin çevresinde yer alan bir ekonominin kalkınmak için kullandığı araçları ortaya koymasından, bize bugün bile son derece ilginç ve öğretici bir deneyim olarak gözükmektedir.
- 14 Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın elde ettiği iktisadi ve siyasal nüfuzda tekel uygulamasının özel bir yeri vardı. Puryear'ın (1969:73) aktardığına göre, Mısır'ın 1835 yılı bütçesi 311,000,000 kuruş iken, bunun 85,000,000 kuruşu (%27'si) tekel gelirlerinde oluşmakta idi. Bu gelirin 145 milyon kuruşunu (%47'sinin) Mısır ordu ve donanması için harcandığı düşünüldürse, Mısır'ın bu tekel gelirlerinden mahrum kalmasının ortaya çıkaracağı olası olumsuz tablonun İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu 1838 anlaşmasına ikna etmek için kullandığı anlaşılmaktadır: 6 Şubat 1838'de İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston İstanbul'daki Sefiri Ponsonby'ye ticaret anlaşmasını zaman geçirmeden imzalanması için Babâliya baskıda bulunmasını, tekellerin ortadan kaldırılmasının Mehmet Ali'nin iktidarı üzerinde yapacağı olumsuz etkinin anlatılması talimatını vermektedir (Tengirşenk, 1940:305-306).
- 15 Lord Cromer, Mısır'daki İngiliz politikasının (çıkarlarının) ana çerçevesini çizmektedir: "1. Avrupa'ya %1 gümrük vergisiyle pamuk ihracı, 2. Dışarıdan %8 vergiyle kumaş ithalatı. İngiliz Hükümeti, zararlı ve tehlikeli olduğu için, ne Mısır pamuk sanayini himaye etmek ne de başka bir şey yapmak

Yunan'lı isyancılar karşısında çaresiz kalan II. Mahmut, 1824 yılında Mehmet Ali Paşa'dan bu isyana müdahale etmesini istemiş, Mehmet Ali Paşa da bu isyani başarıyla bastırmıştı. Yunan ihtilalindeki yardımı dolayısıyla paşaya, Girit, Suriye ve Trablusşam valilikleri vaat edilmiş, ancak Navarin¹⁶ bozgunundan sonra askerlerini ve donanmasını çekerek yardım etmeyen Mehmet Ali Paşa'ya bu valilikler verilmeyecekti. Bu gelişme üzerine 1831 yılında Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı bu vilayetleri işgale göndermiş, II. Mahmut, Mısır kuvvetleri Çukurova'ya kadar ilerlemesine rağmen Paşa'nın isteklerini kabul etmemiş, bunun üzerine İbrahim Paşa hiçbir dirençle karşılaşmadan Konya'ya kadar gelerek, burada bir Osmanlı kuvvetini kuşatıp sadrazam Reşit Mehmet Paşa'yı da esir almıştı. İbrahim Paşa'nın hiçbir dirençle karşılaşmadan ilerlemesi devam etmiş, Şubat ayının ilk günlerinde Mısır öncü kuvvetleri Kütahya'ya kadar gelerek, Osmanlı'nın başkentine yaklaşık 300 kilometrelik yolları kalmıştı. Yaklaşan bu tehdit karşısında, II. Mahmut başkenti korumak için Rusya'dan yardım talebinde bulunmuş, bunun üzerine üç Rus savaş gemisi Haliç önüne gelmişti. Hemen ardından da bir Rus çevik kuvveti Boğaz'ın Anadolu yakasında, Hünkâr İskelesi'nde karargâh kurmuş, 8 Temmuz 1833 yılında Ruslarla Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalanmıştı¹⁷ (Armaoğlu, 1964:111-133; Kuyucak, 1939:269; Palmer, 1992:111-112; Ortaylı, 2005:55). Hünkâr İskelesi Antlaşması esas olarak dışarıdan herhangi bir saldırı olması durumunda, Rus-Türk karşılıklı yardımını öngören sekiz yıllık bir antlaşmayı ve Boğazlarda yabancı gemilerin geçiş hakkını

niyetinde değildir. Mısır, tabiatı itibarıyla bir tarım ülkesi olduğundan, aşıkârdır ki, sanayiye karşı, tarımın ihmaline yol açacak, Mısırlıları topraktan uzaklaştıracaktır. Millet için bunlar felaket olacaktır (Avcioğlu,1984:117)”.

- 16 Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasındaki kuvvetlerin Mora ihtilalini bastırmadaki katkısı nedeniyle, Osmanlı Devleti Girit ve Mora valiliklerini Mehmet Ali Paşa ve oğluna vermek zorunda idi. Ancak, Girit ve Mora yanında Suriye ve Lübnan'ın yönetimi de iktidar peşinde koşan Mehmet Ali Paşa tarafından istenmekteydi. Akdeniz'deki dengeleri değiştirerek, Avrupa ülkelerinin emperyal çıkarlarını zedeleyecek bu gelişmeye karşı, 20 Ekim 1827 yılında Navarin Limanı'na giren İngiltere, Fransa ve Rusya güçleri limandaki Osmanlı-Mısır donanmasına baskın yapıp gemileri yakacaktır. Bu gelişme üzerine Babiâli'nin protestosu baskını yapan devletlerce ciddiye alınmamış, Rusya savaş ilan etmişti. Donanma desteğinden yoksun ve eğitimsiz Osmanlı ordusu, 1. Nikola'nın ordularıyla iki cephede bir yılı aşkın savaşmak zorunda kalmıştı. Erzurum ve Batı'da Edirne işgal edilince, 1829 yılının Eylül ayında Edirne Antlaşması imzalanacaktır. Bu antlaşma ile birlikte Mora, Eğriboz ve Kiklad Adaları'ndan oluşan küçük bir bağımsız Yunanistan kurulacaktı (Akşin, 2007:27; Ortaylı, 2005:51-52).
- 17 Osmanlı üzerinde artan Rusya etkisi ve Hünkâr İskelesi Antlaşması, Büyük Britanya'nın Doğu sorununun İngiliz siyasetindeki önemini fark etmesine neden olmuştu (Bailey, 2006:220). Kaldı ki, Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan önce, 1829 yılında, Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan Edirne Sözleşmesi, İngiltere'yi kaygılandırmaya başlamıştı. Antlaşmanın 7. maddesi, Rusya'ya Osmanlı topraklarında ve denizlerinde her türlü ticaret serbestliğini tanıyor, ticaret için gerekli ruhsatı kaldırarak, Boğazlarda Rus ticaret gemilerinin serbestçe geçişine imkân veriyordu (Sayar, 2000:188-189). Hiç kuşkusuz, bu gelişme Doğu Akdeniz ticareti nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğunu kendi ekseninde tutmak isteyen İngiliz çıkarları için büyük bir tehlike idi.

Rusya lehine kısıtlayan hükmü içermekte idi¹⁸. Rusya'nın 15 bin kadar askeri İstanbul civarına çıkarması ve 1833 yılının Temmuz ayında Boğazlarda yabancı gemilerin geçiş hakkını kendi lehine kısıtlayan Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nı elde etmesi artık bir dünya gücü olan Rusya'nın İran'dan sonra Osmanlı üzerinde de nüfuz kazanması, 19. yüzyılın en büyük emperyal gücü olan İngiltere'yi rahatsız etmesi ve bundan önemli dersler çıkarması emperyal davranışa uygundu. Başka bir anlatımla, Ortadoğu'daki statükonun korunması, Akdeniz'in bir İngiliz gölü haline getirilmesi ve Rusya'nın Akdeniz'e girişinin engellenmesi İngiltere'nin çıkarları açısından son derece önemliydi. Diğer taraftan, 1827 yılında Navarin bozgunundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri zaafı ortaya çıkmış, İngiltere'yi Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nu destekleme arayışlarına yöneltmişti (Küçük, 2001:169).

Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni tehdidi¹⁹ ve bu tehdit karşısında Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü acz karşısında, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin beklediği fırsatı doğurmuş, İngiltere ile ilişkilerin mimarı olan Mustafa Reşit Paşa, İngiliz hükümetine kapitülasyonları koruyan, ancak Britanya sermayesi için mevcut bütün gümrük vergilerinin (dahili olanların da) yerine, ihracatta yüzde 12 ve ithalatta yüzde 5'lik yeni gümrük tarifelerini getiren bir serbest ticaret anlaşmasını imzalamıştı (Zürcher, 2002:74-75). 1838 serbest ticaret anlaşması, ilerleyen satırlarda da belirtildiği üzere, tekel sistemini kaldırarak, Mısır'ın iktisadi ve askeri gücüne büyük bir darbe indirmişti: Tekel sistemi (yed-i vahid) Mısır'ın modernleşme sürecinde merkezi bir öneme sahipti. Örneğin, 1835 yılında tekel gelirleri Mısır bütçesinin %27'sine yükselmişti. Mısır, bu gelir sayesinde ve Fransa'nın sağladığı teknik yardımlar dolayısıyla modern bir ordu ve donanma da kurmuştu. Oysa 1838 serbest ticaret anlaşması ile tekel gelirlerinden yoksun kalarak zayıflayan Mehmet Ali Paşa, İngiltere için Doğu Akdeniz ve Uzakdoğu'ya giden ticaret yolları üzerinde bir tehlike olmaktan

18 Bu gelişme üzerine, Büyük Britanya bu antlaşmanın çıkarlarına zarar vereceği gerekçesi ile protesto etmiş, arkasından da Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi ve ticari ilişkileri geliştirmenin imkânlarını araştırmaya başlamıştı. Bu amaçla özel misyoner olarak David Urquhart'ı, İmparatorluğun ekonomik ve stratejik imkânlarını araştırmak için görevlendirmişti (Sayar, 2000:190-205). Rusya, Urquhart'ın gönderilmesini protesto etmiş, filosunu Sivastopol'da toplayarak, İngilizler'in Akdeniz'de Rusya'nın bütün hareketlerini kontrol eden filosunun Çanakkale'yi geçmesi halinde ateşle cevap vereceğini ilan etmişti. Bu gelişme, 1830'lardan itibaren İngiltere ile Rusya arasındaki Osmanlı toprakları üzerindeki ticari ve politik mücadeleyi tüm çıplaklığı ile ortaya koyarken, İngilizler'in Osmanlı Devleti'ne ve Ortadoğu politikalarına daha fazla ilgi duymalarına neden olmuştu.

19 1838 serbest ticaret anlaşması açık veya örtük bir şekilde M. Ali Paşa tehlikesi karşısında İngilizler'in Sultanı destekleyeceğine dair hiçbir vaade bulunmamış, Mısır'da tekeli kaldırarak, Mehmet Ali Paşa ile Sultan II.Mahmut arasındaki çatışmayı daha da körüklemişti. Anlaşmadan sonra, 1839 yılında Osmanlı ve Mısır orduları Nizip'te karşı karşıya gelmiş, Osmanlı Ordusu yenilmişti. Akşin'e göre bu yenilgi askeri bir iflası göstermektedir: "Avcıoğlu'nun görüşü kabul edilirse, Balta Limanı Antlaşması sonucunda Osmanlı'nın iktisadi bir iflasa sürüklendiği söylenebileceği gibi, Nizip yenilgisiyle de Osmanlı Devleti'nin askeri bir iflas yaşadığı söylenebilir (Akşin, 2007:29)".

çıkmaktaydı. Başka bir anlatımla, Mısır deneyimi, 19. yüzyılın hegemonik gücü olan İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile işbirliği yaparak 1838 anlaşması sonucu tasfiye edilecekti (Adda, 2002:62; Keyder, 2003:146; Owen, 1969:65-71). Böylece İngiltere, 1838 serbest ticaret anlaşması ile Osmanlı pazarına ve hammadde kaynaklarına kolayca ulaşma imkânı elde etmeyi anlaşmayla bağlarken, yedi-vahid (tekeli) usulünün kaldırılması ile de Mısır'ın güçlü bir ekonomi ve askeri güce ulaşmasındaki en temel gelir kaynağını kurutmuş oluyordu²⁰ (Akşin, 2006:107).

2.3. Batılı Tüccarların Osmanlı Pazarına Girişte Karşılaştığı Engeller

1838 serbest ticaret anlaşmasının gerçekleşmesinin nedenlerinden biri de, başta İngiliz tüccarları olmak üzere, Batılı tüccarların (sermayenin) Osmanlı pazarına girişte karşılaştığı engellerdi²¹. Bu bağlamda yedi-vahid ve ihrac yasaklarını, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretinde aşılması gereken engeller olarak görüyorlardı. Sanayi devrimi ile birlikte Avrupalı tüccarların Osmanlı Devleti ile ticari ilişkilerinde değiştirilmesini istedikleri, kapitalizmin yeni pazarlara nüfuz etmesi önünde engel olarak gördükleri başlıca faktörler şunlardı:

1) Bazı ihrac mallarında alınan yüksek gümrük resimleri Batılı tüccarların şikâyetlerine neden olmaktaydı. Osmanlı Devleti, hububat, zeytinyağı ve bakırın ihracatına nadiren izin verdiği için bu ürünlerin ihracatına oldukça ağır vergiler koymuştu. Örneğin, yapağı ve Bursa ipeğinden % 5-21, diğer ürünlerden ortalama

20 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, İngiltere yanında diğer bir emperyal güç olan Fransa, Hint Okyanusu'na inmek yanında, Mısır başta olmak üzere, Ortadoğu'yu kendi denetimine almak için işgal planları yapmakta idi. Napolyon orduları daha 18. yüzyılın sonlarında Mısır'ı işgale kalktığına, Fransa için Mısır'ın önemi iki açıdan öne çıkmıştı: Hint Okyanusu'na en kısa yoldan inmek ve Ortadoğu, Akdeniz bölgelerini kendi denetimi altına almak. Söz konusu bu hedefler beklenebileceği gibi, 19. yüzyılın en büyük emperyal gücü olan büyük Britanya açısından daha da güçlü anlamlar içermektedir. Diğer taraftan, 1819-1835 döneminde İngiltere dış ticaretinde yaşanan durgunluk (Yerasimos, 1977:547), İngiltere sanayisi açısından dış pazarların önemini daha da artırmış ve yeni pazarların bulunması kitlesel üretime dayalı kapitalizmin geldiği bu aşamada daha da önem kazanmıştı. Mamul ürünler için yeni pazar arayışları yanında, sanayi devriminin neden olduğu hammadde ihtiyacını karşılamak için de yeni kaynaklara da ihtiyaç duyuluyordu. Bu iki faktörden dolayı Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır İngiltere'nin ve diğer emperyal devletlerin iştihayı kabartmaya fazlasıyla yetiyordu.

21 1838 serbest ticaret anlaşması, sanayi devrimini ilk olarak gerçekleştirmiş İngiltere'ye verilen tavizlerin, hukuksal olarak garanti altına alındığı bir aşamayı göstermekteydi. Osmanlı devleti daha 1352 yılında Cenova'ya verdiği Kapitülasyonları, 16. ve 17. Yüzyıllarda yaygınlaştırmış, yüzde 3 ile yüzde 5 arasında değişen ithal vergileri uygulayarak serbest bir gümrük rejimi uygulamıştı (Oyan, 1984:54). 1838 anlaşmasından önce, 1801 yılında İngiltere ile yapılan "Ticaret-i Dahiliye" ve 1809 yılında yapılan "Kale-i Sultaniyye" anlaşmaları Osmanlı iç pazarında faaliyette bulunan İngiliz tüccarlarına yeterli güvenceyi sağlamaktaydı kuşkusuz (Kütükoğlu, 1976:4-5). Ancak, satın alma tekellerinin ve ihracat yasaklarının kaldırılarak, sanayi devrimini yaparak kitlesel üretim aşamasına geçmiş bir ülke ile, henüz geleneksel üretime dayalı Osmanlı ekonomisinin kuracağı bu asimetrik, eşitsiz ilişki, Osmanlı imalatını son derece olumsuz etkileyecek, geleneksel sanayinin çözülmesi ile sonuçlanacaktı.

%10-15 arasında değişen oranda vergi alınırken, zeytinyağında %33 gibi yüksek oranda bir gümrük vergisi alınarak ihracatına ancak izin verilmekteydi. 2) Osmanlı sınırları içerisinde yapılacak ticarete anlaşmanın sağlanması için yabancı tüccarların Osmanlı uyuğunda olan kimseleri istihdam etmeleri gerekmekteydi. 3) Kahve ithal eden tüccarlar ürünlerini ancak yed-i vahit (tekel) sahibine veya adamlarına satmak mecburiyetinde idi. 4) 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar ihraç edilecek ürün üretim bölgesinden yerli tüccar tarafından alınarak ihracı yapılacak yere taşındığında, iç gümrükler de yerli tüccarlar tarafından ödenmekte idi. Yabancı tüccarlar %3 oranındaki ihraç gümrüğünü ödeyerek malı ancak ithal edebiliyordu. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde tablo değişmiş, hammaddeye olan talebin artması ve Osmanlı hükümetlerinin de göz yumması sonucunda, Avrupalı tüccarlar da Osmanlı ihraç mallarını üretim bölgelerinden alıp ithal etmeye başlamışlardı. Ancak, yerli tüccarların ödemekte oldukları dâhili vergileri ödemekten kaçınıyorlardı. Babiâli hazinenin gelir kaybını göz önüne alarak, 1802 yılından itibaren İngiltere tüccarlarına yerli tüccar muamelesi yapmaya başlamıştı. 5) İstanbul’da ve Ankara’da bulunan bazı imalathaneler yabancı ülke mallarının rekabetine karşı, bazı yün kumaşlarını koruma altına almıştı. Bu durum sadece İngiltere tüccarının değil, genel olarak yabancı tüccarın şikâyet ettiği bir gelişmeydi (Puryear, 1969:120-121). 6) Diğer taraftan yed-i vâhid (tekel) usulü Avrupalı tüccarın gelirini azaltan bir uygulama idi. Önce Afyon üzerine konan tekel, daha sonra ipek, zahire, zeytinyaęı²², pamuk, tiftik, yapağı gibi diğer önemli ürünlere de uygulamaya başlanmış, bu durum, İngiliz elçisinin şikâyetine neden olmuştu. Osmanlı ekonomisinin temel ilkelerinden biri piyasada kıtlığa ve karaborsaya neden olmadan, halkın iaşesini sağlamaktı. Hububat, yün, pamuk, kereste, ipek gibi temel ürünlerin ihracatı, ancak üretimin bol olduğu yıllarda devletin izniyle mümkündü. Avrupa’da Sanayi Devrimi ile birlikte, 18. yüzyılın sonlarına doğru artan girdi ihtiyacı, Osmanlı hükümeti 1826 yılından itibaren hammaddelerin dışarı çıkarılarak esnafın zor durumda kalmasını önlemek için himaye sistemi olan yed-i vâhid sistemini uygulamaya koymuştu (Kütükoğlu, 1974:64-68). Kapitalizmin gelişmesi önünde en temel engellerden biri olan yed-i vâhid usulünün kaldırılmasının arkasındaki mantığı, İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston 1833 yılında “eşya imal edenler mamullerini alış fiyatı kendileri tarafından tayin edilen imtiyazlı kimselere satmak mecburiyetinde kaldıkça Türk sanayinin ileri gidememesi zaruridir (Tengirşenk, 1940:300)” sözleri ile ortaya koymaktaydı.

22 Zeytinyağı üzerindeki yed-i vahid 11 Şubat 1834 tarihinden itibaren kaldırılmıştı. Fakat bu kez eski yed-i vahid tüccarları istismara başlamıştı. Kütükoğlu’nun (1974:68) aktardığına göre, bunun tipik bir örneği Edremit’deki Lâz-oğlu Andon olayında yaşanacaktır. Lâz-oğlu Andon, zeytinyağı üzerindeki yed-i vâhidin kaldırılmasından haberi yokmuş gibi davranarak, Ekim (Şevval) başından Aralık (Zilka’de) sonuna kadar geçen zamanda zeytinyağının testisini 12 kuruşta düşürerek satın alıp başka yere nakil edip yüksek fiyatla satmağa teşebbüs etmişse de, halkın şikayeti üzerine durum ortaya çıktığından haksız kazanca el konulması için emir gönderilmiştir.

3.1838 Serbest Ticaret Anlaşması²³

Sanayi devrimini gerçekleştirerek kitlesel üretim aşamasına geçen, bunun sonucunda yeni pazar arayışlarına yönelen İngiltere ve diğer Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişki giderek asimetrik, eşitsiz bir güç ilişkisine dönüşmüştü. Bu bağlamda gündeme gelen 1838 serbest ticaret anlaşması²⁴, Osmanlı Devleti'nin birincil malların üretiminde uzmanlaşmasını öngören yeni uluslararası işbölümünün giderek kristalize olduğu bir dönemin başlangıcını göstermesi açısından son derece önemlidir.

Büyük Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik 19. yüzyıl siyaseti iki temel emperyal politika çerçevesinde şekillenmişti. Bunlardan birincisi, Rus ve Fransız yayılcılığına karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz

23 1838 serbest ticaret anlaşmasının özelliklerine geçmeden, anlaşma öncesi gelişmelere kısaca değinmek istiyoruz. İngilizler ile yapılan 1820 gümrük tarifesinin süresi bittiği için 1834 yılında yeni anlaşmanın hazırlanması gerekmekte idi. Kapitülasyon hükümleri uyarınca yabancı tüccardan alınan %3 gümrük resminin ürün bazında tespiti amacıyla 18. yüzyılın sonlarından itibaren tarife defterleri tutulmaya başlanmış, uluslararası fiyat artışları göz önüne alınarak tarifelerin 14 yılda bir yenilenmesi hükmü bağlanmıştı. Eşya fiyatları yükselmiş olduğu için eski fiyatlara göre yapılmış olan 1820 anlaşması tüccarların daha az gümrük ödemelerine olanak tanımakta, bu nedenle İngilizler yeni anlaşmaya yanaşmamakta idi (Tengirşenk, 1940:299). Tarifinin süresi dolduğunda, Osmanlı Hükümeti gümrük resminin makul bir düzeyde artırılmasını talep ederken, İngilizler ise Osmanlı Devleti'ne yed-i vahid sisteminin kaldırılmasını kabul ettirmek istemektedir. Bu bağlamda Urquhart tarafından hazırlanan 1836 taslağı (Timur, 1985:20-22) Osmanlı Devleti tarafından ağır bulunarak imzalanmamıştı. Ancak, Mustafa Reşit Paşa'nın Londra elçiliğinden Hariciye Nazırı olarak atanması ve Mısır valisinin 1838 Mayıs'ında "...başlıca devletlerin konsoloslarının bulunduğu bir mecliste istiklâlini ilan edeceğini beyan (Tengirşenk, 1940:305)" etmesi Babıâli'deki tedirginliği artırmıştı. İngiltere'nin Mehmet Ali'nin beklenen hareketine karşılık Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacağına ilişkin yardım sözü, İngiliz yanlısı Reşit Paşa'nın padişahu ikna etmesini kolaylaştırmış, 16 Ağustos 1838'de serbest ticaret anlaşması imzalanmıştı.

24 Quataert (1999:22-23; 2002:191), 1838 anlaşmasının serbest ticaret ilkelerine dayalı bir dönüm noktası olmadığını belirtmektedir: "Serbest ticaret ilkelerine dayalı dönemeç noktasının resmi söylemde olduğu gibi ne 1838 İngiliz-Osmanlı ticaret antlaşması ne 1839 Tanzimat Fermanı'ydı. Bunlar eski 'tedarikçi' politikanın tabutuna çakılan yeni bir çiviydi sadece (Quataert, 1999:22)". Yazara göre belirleyici dönüm noktası Yeniçerilerin ortadan kaldırıldığı 1826 yılıdır. Yazar, Yeniçerilerin, kent loncalarının çıkarlarını devletin ve elitin saldırılarına karşı koruduğunu, bu anlamda çoğu kez ifade edildiği gibi, Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasının askeri ve politik modernleşmeye karşı duran gericiilerin yok edilmesi olarak görülemeyeceğini ileri sürmektedir. Yazar, Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasının çok derin iktisadi sonuçlar doğurduğunu, böylelikle lonca ayrıcalığını koruyan silahlı gücün yok edilerek, serbest ticaret ilkelerine dayalı politikaların uygulanabildiğini belirtmektedir: "Halk egemenliğini savunan Yeniçerilerin yok olmasından sonra, artık devlet serbest ticareti geliştirebilirdi. 1838 anlaşması ve 1839 Fermanı bu açıdan değerlendirilmelidir (Quataert, 1999:22-23)". Quataert (2006:222), Praksis dergisi ile yaptığı bir söyleşide de benzer görüşlerini tekrarlamakta, "...1826'daki Vaka-i Hayriye'ye devlet perspektifi dışında bakarsak bunun herkes için hayırlı bir olay olmadığını, bunun İstanbul ve bazı başka şehirlerde örgütlü emeğin dağıtılması anlamına geldiğini görebiliriz" değerlendirmesini yapmaktadır. Benzer bir yaklaşım için bkz. Savran (1992:27).

ekseninde²⁵ kalmasını sağlamak, diğeri ise İngiliz mallarının Osmanlı pazarında serbestçe dolaşımını sağlamak ve endüstrinin ihtiyaç duyduğu girdileri herhangi bir sorunla karşılaşmadan temin etmekte²⁶ (Kasaba, 1993a:50). II. Mahmut, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa kapitalizminin siyasi-iktisadi mantığına dâhil olmasını kurumsallaştırılması yolunda atılan ilk adım (Keyder, 1989:30)” olarak görülebilecek serbest ticaret anlaşmasını gerçekleştirmek için, 1838 yılında Londra’daki sefirine İngilizlerle bir anlaşma imzalayıp cömertçe ödünler vermesini emretti²⁷ (Palmer, 2002:113). Lord Palmerston’un “Şaheser-Capo d’Opera” (Avcıoğlu, 1984:104) olarak nitelendirdiği serbest ticaret anlaşması, 16 Ağustos 1838 tarihinde Balta Limanı’nda Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa²⁸

25 19. yüzyılın başlarında, İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisi giderek artmaya başlamıştı. Bu çalışmanın konusunu oluşturan 1838 serbest ticaret anlaşması bunun en somut örneğidir. Bu anlaşma yanında, Yerasimos’un (1977:549) aktardığı bir vaka, İngiliz etkisinin, daha doğru bir ifadeyle, emperyal küstahlığın ulaştığı boyutu göstermesi açısından son derece ilginç gözükmektedir: “Ateşli bir Rus düşmanı olan İngiliz büyükelçisi Ponsonby, İstanbul’da bey gibi hüküm sürmektedir. Türkiye’de gezide bulunan muhafazakâr İngiliz gazetecisi Churchill, İstanbul civarındaki bir av sırasında bir Türk çocuğunu yaralayıp hapse atılınca, Ponsonby sadece gazetecinin derhal salıverilmesini değil, ibret olsun diye bütün sorumluların cezalandırılmasını da ister. Bu yapılmadığı takdirde, hiç mübalağasız İngiliz donanmasını İstanbul önlerine getireceği tehdidine bulunur ve mesele ancak Osmanlı hükümeti işleri bakanının (dâhiliye nazırının) istifasıyla kapanır”.

26 Merkez kapitalist ülkelerde korumacılığın hızlandığı bir dönemde Osmanlı Devleti serbest ticarete zorlanmakta idi. Puryear (1969:108) bu süreci “Liberal Türk kapitülasyonlarına karşılık Avrupa’nın diğer ülkelerinde hükümetler şevkle yerli sanayinin gelişmesini sağlamak için koruyucu tedbirleri uygulamaya koydular. Napolyon’dan sonra neredeyse bir gecede kıtanın büyük bir bölümünde gümrük tarifeleri fişkırdı” ifadesi ile ortaya koymaktadır.

27 1838 yılına gelindiğinde, Büyük Britanya Osmanlı İmparatorluğu’nu oldukça zayıf bir dönemde yakalamış, anlaşmayı dikte edeceği şartlar oluşmuştu. Ponsonby’un anlaşma öncesinde yaptığı değerlendirme anlaşmanın niteliğini açıkça ortaya koymaktadır: “Eğer Osmanlı sarayı, teklif ettiğim ticari şartları red ederse, İngiltere yalnız dil değil, tutum da değiştirecek; ben de, Mehmet Ali’yi İstanbul üstüne yürütmenin, İngiliz çıkarlarına uygun olduğu anın gelip çatdığı kanaatinde olacağım (Yerasimos, 1977:552)”. İngiltere ile yapılan anlaşmayı 1838-1841 arasında Fransa (1839), bir dizi Alman Prenslığı (1839), Sardunya (1839), İsveç ve Norveç (1840), İspanya (1840), Felemenk (1840), Belçika (1840), Prusya (1840), Danimarka (1841) ve Toskana (1841) ile yapılan anlaşmalar izledi (Cem, 1974:241; Tengirşenk, 1940:289)”. Bu anlaşmaları izleyen 1860-1862 anlaşmaları Kırım Savaşı ve onu izleyen Paris antlaşmasından dolayı, Osmanlı Devleti’nin içine düştüğü zaafın bir sonucu olarak gündeme geldi (Pamuk, 1990:165; Yücekök, 1969:418). 1860-62 arasında imzalanan serbest ticaret anlaşmalarında “ithalat resminin yüzde üç munzam resmi ile beraber yüzde beşten yüzde sekize çıkarılmasından ve transit muamelesi ile tuz ve tütün ve harp silahı ve mühimmatı ithali hakkında bazı tahdidattan başka Türkiye lehine tek bir hüküm görülmez. 1838 muahedelerinin munzam resmi ile beraber yüzde on iki ihracat resmi 1860 muahedeleriyle yüzde sekiz olarak tayin olunmuş ve her sene yüzde bir indirilmek suretiyle bu refüye resminin nihayet yüzde bire indirilmesi takarrür ettirilmiştir. 1860 muahedeleri 1838 de kurulan sistemi ecnebi devletler lehine ve Osmanlı Devleti aleyhine tamamlamışlardır (Tengirşenk, 1940:296)”.

28 1838 ticaret anlaşmasına ilişkin Babıâli’de iki farklı görüş dillendirilmektedir. 1836’da başlayan müzakerelerde Osmanlı heyetine başkanlık eden gümrük emini Tahir Efendi, eski düzenden mümkün olduğunca daha az taviz vermeyi savunurken, buna karşın, 1837’de Londra Büyükelçiliği’nde Hariciye Nazırlığına atanan Reşid Paşa İngilizler açısından oldukça “anlayışlı” İngiliz yanlısı bir müzakereci olarak rol almıştı. Bu nedenle müzakerelerin sonlarına doğru Tahir Efendi devre dışı bırakılmış, anlaşma da Reşid Paşa’nın Baltalimanı’ndaki yalısında dört gün süren ve çok gizli tutulan

ile İngiltere Büyükelçisi Ponsonby tarafından imzalanmıştı. Anlaşmanın²⁹ 8 ana ve 3 ek maddeden oluşan maddeleri kısaca şöyle özetlenebilir³⁰:

Anlaşmanın birinci maddesi, İngiltere Devleti uyuğunda olanlara ve İngiltere gemilerine ait, ilgili bütün hukuki (haklar) ve ayrıcalıkların sonsuza kadar geçerli olacağı, Osmanlı hükümetinin o anda ya da daha sonra başka herhangi bir devlete bağışladığı ya da bağışlayacağı bütün hakların eşit şekilde İngiltere Devleti uyuğunda olanlara ve İngiliz gemilerine de verileceğini hükme bağlamaktadır. İkinci madde İngiltere kraliçesi ve Padişah'ın uyuğunda olanların Osmanlı ülkesinin her tarafında (istisnasız olarak) Osmanlı Devleti mahsulü ve tarımsal ürünler, kaynak olarak (maden ocağı) her cins ve çeşit satılacak ticari mal ve eşyayı satın alma hakkına sahip olduklarını, tarımsal ürünler ve diğer mallar üzerine konan yed-i vahid (tekel) usulu ihraç yasaklarının kaldırılmasını, satın alınan ticari malların bir yerden başka bir yere nakledilmesi için şehirdeki zabıta kuvveti ve yetkililerden tezkire isteme usulünün terk edildiğini, buna aykırı bir uygulamanın yapılması halinde ise tezkire isteyen görevlinin konumuna bakılmaksızın (Bakan, Kaymakam vs.) şiddetle cezalandırılmasını, İngiliz tüccarının zarara uğraması halinde ise zararının tazmin edileceğini karara bağlamıştı. Üçüncü madde ile İngiltere tüccarından veya adamlarından birinin Osmanlı devletinde yetişen bir mahsulü satın alması ve Osmanlı Devleti toprakları içerisinde satması halinde, alım ve satıma ilişkin vergileri, Müslüman veya reayadan, bu açıdan en çok imtiyaza sahip olanın verdiği miktarda vereceğini hükme bağlıyordu. Böylelikle, İngiliz tüccarı Osmanlı tebaasından “en çok müsaadeye mazhar” tüccarla aynı statüye sahip olmakla kalmıyor, aynı zamanda “en çok müsaadeye mazhar yerli tüccar” sıfatını da kazanıyordu (Tengirşenk, 1940:303). Dördüncü madde, ihraç ve ithal resimlerinin eskiden olduğu gibi %3 oranında kalmasını sağlıyor, ayrıca eski dâhili resimler yerine ihraç ürünleri üzerinden %9 oranında bir vergi alınması kabul ediliyordu. Buna göre söz konusu verginin, malı iskeleye yerli veya yabancı hangi tüccar getirirse ondan alınması öngörülüyordu. Böylece ihraç mallarında ödenecek gümrük %9 + %3=%12 oranında belirlenmiş oluyordu. Beşinci madde İngiliz tüccarının Boğazlardan geçiş iznini düzenlemekte idi: “İngiltere deniz tüccarının Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarından geçişleri için verilecek

pazarlıklar sonucunda imzalanmıştı (Gürsel, 1985a:688-690; 1985b:28;Yılmaz, 1991:355). Tahir Efendi'nin anlaşmaya ilişkin muhalif tavrını gösteren layiha için bkz. Yılmaz (1991:354-362).

29 Türkiye'nin 1929 yılına kadar gümrükler üzerindeki hükümlerini kısıtlayacak olan bu anlaşma, Büyük Britanya'nın o güne kadar elde ettiği ayrıcalıkların en önemlisi olmuştu. Bu anlaşma hükümlerinin verdiği imkânlarla Osmanlı Devleti içinde “köprü başlarını” azınlıklar tutmaya başlamış, bunun sonucunda imtiyazlı, zengin ve dışa bağlı bir ekalliyetler zümresi giderek öne çıkmaya başlamıştı (Çavdar, 1970: 34-35). Başka bir anlatımla, 1838 serbest ticaret anlaşması sonucu Batı kapitalizmi ile entegre olan ve kıyı şeridinde yer alan kimi kentlerde (İzmir, Mersin gibi) görece bir iktisadi gelişme yaşanmış, komprador bir aracı sınıf oluşmuştu (Alpar, 1974:57-59).

30 Anlaşmanın tam metni günümüz Türkçesine çevrilerek, Ek'de verilmiştir.

gemi geçiş izni, yüksek emirlerinizden çıkıp verilmesi şöyle güzel bir hükme bağlanmalı ki, bahsi geçen gemiler mümkün olduğu kadar tehlikeden korunmuş olalar”. Altıncı madde anlaşmanın “Osmanlı Devletinin bütün bölgelerinde, yani Avrupa ve Asya kıtalarında, Mısır’da Afrika’da bulunan diğer Osmanlı topraklarında” uygulanacağını hükme bağlıyordu. Yedinci madde yapılacak gümrük tarifelerini kapsamakta ve yedi sene yürürlükte kalmasını öngörmektedir. Anlaşmanın üç maddelik ikinci kısmı ise İngiliz tüccarının diğer memleketlerden getirilen malların serbestçe ticaretini yapma hakkını elde edeceğini, %3 gümrük ve %2 oranında munzam vergi ödediği takdirde, başkaca bir resim ödemediği satabileceğini karara bağlamakta idi.

Anlaşmaya ilişkin yorumlar ve resmi yazışmalar incelendiğinde, anlaşmadan İngilizlerin beklentilerinin çok üzerinde haklar elde ettikleri görülmektedir. Anlaşmanın imzalanmasından dört gün sonra Fransız elçisi Paris’e yazdığı mektupta ihracat gümrük oranları konusunda Osmanlıların nasıl taviz verdiklerini heyecanla anlatmaktadır:

“Antlaşmanın dikkatli bir incelemesi, ekselanslarına daha önce belirtmiş olduğum görüşümü bir kez daha doğruladı. Gerçekten de rakamların düzeyi, görüşmeler başladığında tahmin edilenden çok daha fazla Osmanlı hazinesinin aleyhinedir. Komiserlerimizin tümü bu görüşü paylaşıyorlar. İngiliz komiserlerin elçiliklerine yazdıkları bir mektupta da, ihracat için %14’e kadar çıkmayı kabullendikleri belirtiliyordu. Öyle anlaşılıyor ki, bu rakamı %9’a indirmekle Babıâli tavize zorlanmak istendi. Doğal olarak da bu tavize, eşdeğerde bir vaat karşılığı yanaştı. Bu vadin, bugünkü statükonun izin verdiği yollardan çok daha enerjik yollarla Mehmed Ali Paşa’yı antlaşmayı uygulamaya zorlamayı amaçladığından hiç şüphe yok (Gürsel, 1985a:690)”.

Urquhart³¹ ise antlaşmayı “...eğer doğru söylemek gerekirse...Türk ve İslâm âlemi böyle bir antlaşmanın karşısında fazla dayanamaz (Sayar, 2000:209)” sözleri ile ortaya koymaktaydı. Ponsonby Palmerston’a gönderdiği yazıda “daha fazlasını istemeğe hakkımız olmayacak kadar mükemmel ve önceden ümit ettiğimiz üstünde (Puryear, 1969:124)” diye yazmaktadır³².

1839’da Gülhane Hatt-ı Hümayunu’ndan bir yıl önce, 1838’de sanayi devrimini ilk kez yapmış İngiltere’ye en ağır kapitülasyon imtiyazları verilmişti (Küçükömer, 1999: 69). Bu bağlamda, 1800-1908 arasındaki “İmparatorluğun En

31 Urquhart’ın Osmanlı-İngiliz ilişkilerindeki rolü için bkz. Timur (1985); Sayar (2000).

32 Anlaşma, İngilizlere Osmanlı ticaretinde önemli kazanımlar sağlarken, politik yönden de son derece önemli avantajlar getirmişti. Anlaşma sonucu Hünkâr İskelesi anlaşması geçerliliğini yitirmiş, İngiltere, Rusya’ya karşı Osmanlı Devleti üzerinde önemli bir güç haline gelmişti.

Uzun Yüzyılı”nda (Ortaylı, 2005), Osmanlı Devleti’nin kapitalizmle eklenmesi doğrultusunda, siyasi, idari, mali ve kültürel düzenlemeler gündeme gelecektir (Avcıoğlu, 1984; Berkes, 1964:89-200; Derin, 1940:75). Başka bir anlatımla, 1838 serbest ticaret anlaşması ile iktisadi liberalizmin koşulları sağlanırken, bir yıl sonra gündeme gelen Tanzimat reformları ile de bu kez siyasi liberalizmin temelleri atılmıştı. Tanzimat Fermanı (Gülhane Hattı-ı Hümayunu) (1839)³³ ve Islahat (1856) ya da Batılılaşma hareketleri İngiltere’nin yoğun baskısıyla gerçekleştirildi (Avcıoğlu, 1984:79-82; Kazgan, G., 1999:34; Köymen, 2007:87; Timur, 1987:24). “İngilizler Tanzimat’ın getirdiği ‘can ve mal’ güvencesinde ‘mal’ın 1839’dan sonraki dönemlerde alacağı şeklin mimarı oldular (Sayar, 2001:147)”.

4.Sanayi Devrimi ve 1838 Serbest Ticaret Anlaşmasının Osmanlı İmalat Sektörü Üzerindeki Etkisi

1838 serbest ticaret anlaşmasının Osmanlı geleneksel sanayi üzerinde yarattığı etkilere³⁴ geçmeden önce Osmanlı zanaatlarının çözülme sürecinin arkasındaki dinamiği ortaya koyması nedeniyle, Boratav’ın (2005:33) aşağıda belirtilen çözümlemesinin oldukça açıklayıcı bir çerçeve sunduğunu belirtmek gerekir³⁵: Boratav, ticaret hadlerinin 1838 serbest ticaret anlaşmasını izleyen ilk on yılında Osmanlı’nın lehine geliştiğini, bu 10 yılda Osmanlı ekonomisinin net kaynak transferi aldığını belirtmektedir:

33 Güler (2006:193), 1980’li yıllarda gündeme gelen “yönetişim” kavramı ile 1839’daki “iyi düzenlemeler” arasındaki benzerliklere dikkat çekmektedir: “Osmanlı Sömürgeleşme sürecinden aldığımız dersler, küreselleşme reform paketlerinde ve ortaya sürülen kavramlarda bile ‘yeni’ bir şey olmadığını göstermektedir. Buna bir örnek vermek yeterli olabilir. 1989’da ortaya atılan ve yepyeni diye sunulan ‘good government/good governance’, ‘iyi yönetim/iyi yönetim’ kavramı bizler için 1839 tarihli ‘Tanzimat-ı Hayriye’i yani ‘iyi düzenlemeler’ kavramı nedeniyle eski bir tanıdiktır” .

34 Akşin’in (2007:29) belirttiği gibi, iktisat tarihçileri arasında 1838 serbest ticaret anlaşmasına ilişkin iki farklı yaklaşım söz konusudur. Bu yaklaşımlardan birincisi, serbest ticaret ilkelerine dayalı söz konusu anlaşmanın, Osmanlı geleneksel lonca sanayini, pre-kapitalist manufaktür üretimini (zanaatları) yıkararak, Osmanlı ekonomisinin kapitalizme geçişini ve sanayi devrimini engellediğini ileri sürerken, ikinci yaklaşıma göre ise, Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi yapısının serbest ticaret ilkelerine dayanan bu antlaşma yapılmamış olsa dahi Avrupa’da gelişen sanayi devrimi karşısında tutunamayacağını, bu nedenle sorunun Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi, sosyal ve siyasi yapısında aranması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu iki farklı yaklaşımı içeren çalışmalar için bkz. Avcıoğlu (1984:104-118); Genç (2000:54-55); Gürsel (1985b:27-36); Kasaba (1993a:51); Keyder (1989:31-32); Pamuk (1994:17-22); Ortaylı (2005:105-109); Sarc (1940); Toprak (1995:25-27; 2000); Timur (1985:4-26); Yerasimos (1977).

35 Boratav (2005:32-46), “net kaynak transferleri ve bağımlılık mekanizmaları bakımından metropoller ve çevre arasındaki ilişkilerde meydana gelen bazı değişiklikleri araştırma amacını taşıyan” söz konusu makalesinde, 19.yüzyıl örneğini, son on yıllık dönemler içerisindeki metropol-çevre ilişkilerinin ‘ana hatlarını sunduğu’ için vermektedir. Başka bir anlatımla, makalenin ana teması 1838 serbest ticaret anlaşması olmamakla birlikte, söz konusu anlaşmanın Osmanlı imalat sektörü üzerinde yarattığı etkiyi çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır.

“İyileşen ticaret hadleri altında hemen hemen değişmeyen ticaret dengesi ithal edilen malların daha yüksek reel düzeylerini ve tüketimini gösterir (yani ‘daha ucuz³⁶ İngiliz ipi’). Daha ucuz sınaî mal ithalatının sonucu, geleneksel sanayilerin (yani yerli ip üretiminin) büyük ölçüde ortadan kalkması olmuştur³⁷. Bir başka deyişle, temel mallar arzındaki yapısal bir(ticaretle ilintili) dışa bağımlılık elverişli fiyat hareketlerine eşlik etmiştir. Dünyanın birçok yerinde yeni uluslararası işbölümünün kök salışı bu şekilde olmuştur. Bu dışa bağımlılığın temel çizgileri tamamlandıktan sonra, Osmanlı ticaret hadlerinde bir tersine dönüş meydana gelmiş, 19. Yüzyıl’ın ikinci yarısında, kırk yıl içerisinde %35 oranında gerileme gerçekleşmiştir. Bu da, aynı reel gelir düzeylerini sürdürebilmek için dahi, ithalat düzeylerinin nominal bazda artması anlamına gelir; yani, ticarete ilişkin kaynak transferinin tersine dönüşünü gösterir³⁸”.

36 İngiliz iktisatçı Imlah’ın bulgularını değerlendiren Pamuk (1994:52), 1820’den 1840’ların sonlarına dek pamuklu sanayi ürünleri fiyatlarındaki hızlı düşüşün İngiliz dış ticaret hadlerinin doğrultusunu belirleyen en önemli etken olduğunu ortaya koymaktadır. İplik dışındaki İngiliz pamuklu mamullerinin (esas olarak kumaşın), ihraç fiyatları, 1800’deki düzeyinin 100 kabul edilmesi durumunda, 1819-21 yıllarında 396’dan 1849-51’de 109’a düşmüştür. Aynı yıllarda pamuk ipliği ihraç fiyatlarındaki gerileme ise biraz daha yavaş olmuş ve fiyatı 221’den 84’e gerilemiştir. Williamson’a (2006:83-84) göre ise, Osmanlı ticaret hadlerinin 1857’den sonra dalgalanmalar göstermekle birlikte düşüş eğilimine girdiğini, yüzyılın sonuna gelindiğinde 1857’deki değerinden %20-25 oranında daha düşük bir seviyeye gerilediğini belirtmektedir. Buna göre, Osmanlı Devleti sattığı birincil ürünler karşılığında daha az mamul mal ithal etmek sorunu ile karşı karşıya kalmıştı. Ticaret hadlerindeki bu tarz tersine dönüş, Boratav’ın yukarıda belirtilen analizi göz önüne alındığında, yerli üretimin de giderek çözülmesi anlamına gelmekte idi.

37 Kitlesel üretime dayalı, düşük maliyetli İngiliz fabrika üretimi iplikler, 1790’lardan itibaren Osmanlı pazarlarında yerli iplikten daha ucuza satılmaya başlamıştı. 1792-1812 arasında İngiliz ipliğinin fiyatı, düşen maliyetlerden dolayı 2/3 oranında ucuzlamıştı. Bu gelişmeden sonra Osmanlı Devleti’nin makine ipliği ithalatı hızla artmaya başlamış, 1810’larda yıllık ortalama 250 ton olan makine ipliği ithalat miktarı, 1840’lara gelindiğinde 2650 tona yükselmişti. Düşen iplik fiyatlarına İngiliz ürünü pamuklu ve yünlü dokumalardaki fiyat düşüşleri de eşlik etmiş ve giderek Osmanlı pazarını ele geçirmeye başlamışlardı (Önsoy, 1988: 19; Quataert, 1999:64). Ucuz ithal malları karşısında en fazla etkilenen sektör tekstil ürünleri ve özellikle de pamuklular olmuş, çok sayıda pamuklu tezgahı terk edilmiş, ipeklî ve yünlü dokuma sanayinde ise önemli düzeyde çözülme yaşanmıştı (Pamuk, 1994: 124-130; Sarc, 1940:425-431). Avrupa’da yaşanan fiyat devriminin Osmanlı sanayi üzerindeki olumsuz sonuçlarını vurgulayan Barkan (1970:557-607; 1975:7-8), fiyat devrimi sonucu Osmanlı sanayinin Avrupa’nın rekabeti karşısında çöküşünün tarihini 16. yüzyılda başlatmaktadır. Barkan, Akdeniz’in Batısı ile Doğusu arasında meydana gelen fiyat farkları nedeniyle Osmanlı hammaddelerinin büyük kısmının ihraç edildiğini, bu gelişmenin loncalar için büyük sorunlar yarattığını belirtmektedir. Hammaddede yaşanan darboğazlar Avrupa sanayinin artan rekabet gücüyle birleşmiş ve Osmanlı sanayi artık bir daha geri dönmek üzere gerileme sürecine girmişti.

38 Boratav (2005:33), kaynak transferinin tersine döndüğü dönemin başlangıcının, başka bir bağımlılık ilişkisinin ve kaynak transferinin ortaya çıkışıyla aynı zamana rastladığını belirtmektedir: “Osmanlı ekonomisinin ticaret açığı tek bir yıl içerisinde, 1854’de yedi kat artmıştır. Bunun Osmanlı Devleti’nin önemli büyüklükte bir borçlanma yaptığı ilk yıl olması önemlidir. Daha sonra yeni bir metropollerden borçlanma yoluyla kaynak transferi-fazla çıkartımı-fazla transferi-kaynak transferinin tersine dönüşü çevrimi ortaya çıkar. Dış borçlanma Kırım savaşı sırasında ve sonrasında giderek önemli ölçüde artan mali açıkları kapatmak için kullanılırken yavaş yavaş kendiliğinden bir moment kazandı. Başlangıç yılları (yani 1855-1879) Osmanlı ekonomisine (sermaye hareketleri bakımından) net kaynak girişi

Boratav'ın belirttiği bağımlılık ilişkisinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı imalat sanayi üzerindeki etkisi iyice belirginleşmiş, 19.yüzyılın başlarına kadar sanayi devriminin etkilerinden uzak, geleneksel üretim içerisinde varlığını sürdüren Osmanlı imalatı, 1838 anlaşması ile birlikte son derece olumsuz etkilenmiş, bir çok sektör tasfiye olmuştu.

Osmanlı sanayi³⁹ sektöründe 18. yüzyılın sonu itibariyle, iç pazarın ihtiyaçlarının dışında dış pazarlara ihracat yapan bir imalat da söz konusuydu. Örneğin, 1788 yılında Fransa'ya 2.300.000 Livre değerinde pamuklu bez ihracatı yapılmıştı. Buna karşın Fransa'da pamuklu ithalatı neredeyse yok denecek kadar azdı. Yine 1788 yılında pamuklu dokuma yanında, çeşitli Avrupa ülkelerine 250.000 kg pamuk ipliği ihracatı da gerçekleştirilmişti (Sarc, 1940:423). Ancak, sanayi devrimi ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu dış pazarlarını kaybetmeye başladığı gibi dışarıdan mamul mal da satın almaya başlamıştı (Önsoy, 1988:10). Başka bir anlatımla, Osmanlı İmparatorluğu, sanayi devriminde itici rol oynamış olan tekstil sektörü açısından 19.yüzyılın başlarında kendi kendine yeterli iken, 100 yıl sonra iç tüketiminin büyük kısmını ithalat yolu ile karşılamaya başlamış⁴⁰ (Boratav, 2003:20; Eldem, 1994:57; İnalçık, 1993:273-274; Kütükoğlu, 1976:110; Önsoy, 1988:25), sanayi devrimini gerçekleştirememiş olmasının bedelini “sanayi devriminin kurbanı” olarak ödemişti (Puryear, 1969:117).

dönemiyken, yeni (ekonomik, mali ve siyasi) bağımlılık biçimlerinin ortaya çıkışının buna eşlik ettiği görülür. Borçla ilgili faiz gelirleri (fazla çıkarımı) büyüdükçe ve metropollere transferleri (ve zaman zaman borç stokunun ana parasının amortizasyonu) (fazlanın transferi) özgül eşikleri aştığında metropollerle çevre arasındaki net kaynak transferinin yönü tersine dönmüştür (yani 1880-1909)”.

39 Osmanlı'dan devreden iktisadi yapılar göz önüne alındığında, “sanayileşme” sürecine katılmanın üçüncü evrede, İkinci Sanayi evresinde (1890-1970) başladığını ve taklit ettiğini belirten Üşür (2003:34), “Bu nedenle ‘Osmanlı’nın sanayileşmesinden değil, Osmanlı’da sanayileşmeden’ bahsedilebileceğini belirtmektedir. Yazar, bu bağlamda, “Osmanlı’daki sanayileşme Gerschenkron’cu ifadeyle, yerli (autouchthonous) bir sanayileşme olarak değil, dinamiklerini dış faktörlerin belirlediği türev (derived) bir sanayileşme süreci” olarak tanımlanabileceğini belirtmektedir. Ancak, 1923 dönemi ile birlikte sadece sanayileşmenin mekaniğini değil, “kültürünü” de edinme süreci başlamış, bu bağlamda 1929-1947 dönemi türev sanayileşmeden ziyade, sanayileşmenin kültürünü de edinme kaygısı taşıdığı için yerli bir sanayileşme sürecini göstermektedir (Üşür, 2003:34). Osmanlıdan Cumhuriyete sanayileşme sürecini Gerschenkron varı bir çerçevede ele alan özgün bir çalışma için bkz. Şahinkaya (1999). Sanayileşmeye ilişkin iktisat tarihi tartışmalarında 1970’li yıllarda gündeme gelen “Proto-sanayileşme” kavramı için ise bkz. Üşür (2004:221-234).

40 19. yüzyıl Osmanlı İmalat sektörü üzerine yapılan çok az sayıdaki çalışma arasında özellikle belirtilmesi gereken çalışmalar; Sarç’ın (1940) “Tanzimat ve Sanayimiz” isimli makalesi; Önsoy’un (1988) “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası” isimli kitabı yanında, Clark’ın (2006) “Osmanlı Sanayi Devrimi” isimli makalesi ve Quataert’in (1999) “Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü” isimli çalışmaları sayılabilir. Bu çalışmalara ek olarak, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi’nin Sanayi Bölümünde, Toprak’ın (1985) kaleme aldığı “Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu”, “Tanzimat’ta Osmanlı Sanayi”, “II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi” isimli yazılarını da zikretmek gerekir.

Sanayi devriminin tekstil üretimini fabrika sistemine taşıdığı, verimliliği artırıp üretim maliyetlerini ve ürün fiyatlarını düşürdüğü bir çağda (Palairret, 2000: 59), dünya ekonomisinin çevresinde yer alan bir ekonomi açısından koruyucu gümrük tarifelerini ve ithalat kısıtlamalarını uygulamaya sokmak sanayileşme pratikleri açısından gereklidir. Ancak, çevre ekonomilerinin kapitalizme eklenmeleri (uluslararası işbölümü) sonucu bu süreç işlememiş, çevre ekonomileri birincil malların üretiminde ihtisaslaşmaya zorlanmıştı. Başka bir anlatımla, çevre ekonomileri, serbest ticaret ilkeleri çerçevesinde ithalatta rekabet edecek sanayi sektörlerinde gerekli dönüşümü sağlayamayarak yerli üretim tabanları büyük ölçüde tasfiye olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun serbest ticaret ilkeleri doğrultusunda, 1838 serbest ticaret anlaşması ile kapitalizme eklenmesi de benzer bir sonuç vermiş, sanayi devrimi sonucu hızla gelişen Avrupa sanayi aşığıdaki satırlarda da ifade edildiği üzere, 1838 anlaşmasının sağladığı imkanlarla Osmanlı pazarını ele geçirerek var olan geleneksel sanayiye büyük bir darbe indirmişti⁴¹ (Clark, 2006:499; Earle, 1972:24; Eldem, 1994:58; Önsoy, 1988:7-27; Sarç, 1940:425-429; Sayar, 2000:206; Quataert, 1999).

1838 serbest ticaret anlaşması imzalanmadan önce, Batı Avrupa'da ortaya çıkan sanayi devrimine dayalı seri üretim Osmanlı imalat sektörünü etkilemeye başlamıştı kuşkusuz. Ancak, Osmanlı ekonomisi henüz açık pazara dönüşmediğinden, bu gelişmenin etkisi görece sınırlı kalmıştı. Başka bir anlatımla, 1838 serbest ticaret anlaşması, sanayi devriminin Osmanlı imalatı üzerindeki etkilerini daha da şiddetlendirmiş, Osmanlı İmparatorluğu dünya ekonomisine eklenerek⁴²

41 Bu konuda ayrıca bkz. Ahmad (2002:40); Karpat (2002: 89); G. Kazgan (1999: 32-35); Kepenek ve Yentürk (2000:19); Küçükömer (1989:220-225); Pamuk (1994:17-22); Uzunçarşılı (1977:58).

42 Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisine ne zaman eklenildiğine ve bu eklenmenin hangi süreçler tarafından belirlendiğine ilişkin farklı teorik yaklaşımlar söz konusudur. Hiç kuşkusuz bu yaklaşımlar içerisinde geride en fazla iz bırakan yaklaşım, Dünya Sistemi Teorisi (DST) olmuştur. Wallerstein, 1974 yılında ilk cildini yayınladığı ve akademi dünyasında büyük bir heyecanla karşılanan *The Modern World System* isimli eseri ile bu teorinin kurucusu olmuştur. DST yaklaşımının sosyal bilimlere en büyük katkısı tarihsel olgulara ilişkin metodolojik yaklaşımında görülmektedir. Bu bağlamda, tekilden hareketle bütünü açıklamaya çalışan Bağımlılık Okulu ile metodolojik düzeyde önemli ölçüde farklılaşmakta, bütünden hareketle tekili analize yönelmektedir. DST'ne göre iki tür sosyal sistemden söz edilebilir. Bunlar; "Mini Sistemler" ve "Dünya Sistemleri"dir. Wallerstein'e göre Osmanlı İmparatorluğu başlangıcında klasik bir dünya-ımparatorluğu olarak görülebilir. Dünya İmparatorlukları genişleyerek bir birleriyle karşılaşırlar. Dünya İmparatorluğu ile bir dünya-ekonominin sınırları yan yana geldiği zaman ise biri diğerini kendi hegemonyasına alarak yutma eğilimindedir. Wallerstein (1999:117-118), Osmanlı İmparatorluğu'nun periferileşme (çevreleşme) sürecine ilişkin net bir tarihten (19. yüzyıl mı?, 18.yüzyılın sonu ya da 17. yüzyıl mı?) söz etmemektedir. Yazar (1989:130-154), Osmanlı imparatorluğu'nun 1750 öncesinde "merkez", "yarı-çevre", "çevre" üçlü hiyerarşisinin dışında (dışsal bölgede) yer aldığını belirtirken, bu tarihten sonra önce dışsal alandan sistem içine çekilerek dünya ekonomisine eklenmiş, sonra da çevreselleştirilmiştir. DST'ni Osmanlı analizinde kullanan çalışmalar için bkz. İnan (1983); Kasaba (1993b); Karaömerlioğlu (2001); Wallerstein (1999); Wallerstein vd.(1983). Dünya Sistemi Teorisi'ni eleştirel bir perspektifte çözümleyen çalışmalar için bkz. Güalp (1986); Timur (1994:21-23); Savran (1986).

açık pazara dönüşmüştü. Bu bağlamda özellikle liberal iktisat tarihçilerinin çoğu kez ileri sürdüğü gibi, 1838 serbest ticaret anlaşması yapılmamış olsa dahi, Osmanlı imalat sektörünün sanayi devrimi karşısında tutunamayacağını savlayan normatif bir tarih tezinin anlamlılığı bir yana, sanayi devriminin bir sonucu olarak serbest ticaret anlaşmasının (anlaşmalarının) gündeme geldiği düşünülürse, Osmanlı imalat sanayindeki çözülme sürecinin ancak bu iki gelişmenin birlikte değerlendirilmesi halinde anlam kazanacağını da belirtmek gerekir.

Sanayi devriminin etkileri ile birleşen 1838 serbest ticaret anlaşması sonucu, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik pamuklu mensucat ihracatı zamanla önemli ölçüde artarak, Osmanlı iplik imalatına ve pamuk dokumacılığına ağır bir darbe indirmişti (Pamuk, 1983: 75–99). Hiç kuşkusuz, İngiltere'nin Osmanlı pazarlarını ele geçirmesinde kaliteli İngiliz ürünleri yanında ucuz fiyat da etkili olmuş, 1840'lara kadar süren fiyat düşüşleri Osmanlı tebaasını İngiliz mallarını tüketmeye zorlamıştı (Önsoy, 1988:19). Sanayi devrimi sonucu iç pazara giderek ithal ürünlerin hâkim olması sonucunda İşkodra'da 1812 yılında 600 olan ipek tezgâhı sayısı, 1821'de 40'a gerilerken, 1812'de Tinnova'daki 2000 mensucat tezgâhı, 1830 yılına gelindiğinde 200'e kadar düşmüştü (Sarc, 1940:426). Sarc'ın (1940:427) Viquesnel'in çalışmasını zikrederek belirttiğine göre, sanayi devrimi sadece pamuklu imalat sanayi üzerinde etkide bulunmamış, zaman ilerledikçe ipekli sanayi de oldukça olumsuz etkilenmeye başlamıştı:

“Şam, Halep, Amasya, Diyarbakır, Bursa gibi şehirlerde, eskiden pek çok ipekli imalathaneleri bulunduğunu ve gerek nesci, gerek nakış ve renklerin tertibi itibarıyla pek mütelevvi ipekliler çıkartan bu imalathanelerini şimdi tezgâhlarının sayısını gittikçe tehdit etmek mecburiyetinde kaldıklarını yazıyor... Birkaç sene evvel Bursa, 25.000 okka ipek sarf eden 1.000 tezgâha malikti, bugün tezgâhlarının sayısı 75'ten fazla değildir, sarf ettikleri ipekte 4.000 okkayı geçmemektedir”.

Bu süreçten sadece Bursa, Şam, Halep, Amasya, Diyarbakır gibi dokumacılıkta önemli merkezler etkilenmemiş, ucuz İngiliz ürünleri Tüm Anadolu'yu adeta istila etmişti. Yine önemli dokuma merkezlerinden biri olan İstanbul'da 1830 yılında 3160 olan dokuma tezgâhı sayısı, 1866 yılında 37'ye gerilemişti (Göçek, 1999: 97). 1840'lara gelindiğinde Osmanlı dokumacıları üretimden neredeyse çekilmek zorunda kalmış, sanayideki dokumacılık tamamen yok olmuştu (Owen, 1993:93). Çadırcı'nın (1997:350) belirttiğine göre ise, Dokuma sanayi, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle de 1838 serbest ticaret anlaşmasından sonra gerilemeye başlamış, Abdülmecid (1839–1861) döneminde bu çöküş hızlanmış ve Avrupa malları Osmanlı pazarlarını ele geçirmeye başlamıştı. Abdülaziz devrine gelindiğinde ise sanayi devrimi ve serbest ticaret anlaşmasının birleşen etkileri daha da yıkıcı olmuş, el tezgâhları neredeyse silinmişti. Bu dönemde devlet eli

ile ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan dokuma sanayi ancak çok zor koşullarda varlığını sürdürmüş idi. Sarç ise (1940:28), sanayi devrimi ile birleşen kapitülasyonların yıkıcı etkisini çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Ecnebi mamulâtı, %5 nisbetindeki ithalat resmini tediye ettikten sonra memleket dahilinde serbestçe tedavül edebildiği halde, memleketin bir yerinden diğer bir yerine sevk edilen yerli malları âmediye, reftiye, müririye, masdariye gibi birçok resimlere⁴³ tâbi bulunuyordu... Ecnebi mallarının maliyeti ile Türkiye mamulâtının maliyeti arasında büyük bir fark olmadığı zamanlarda mahzurları o kadar duyulmayan bu resimler, makinenin tatbiki sayesinde Avrupa mamulâtı ucuzladıktan sonra, sanayimiz için tahammül edilmez bir yük teşkil etmeye başlamıştır”.

Karpat’a (2002:89) göre ise serbest ticaret anlaşmasının etkileri Balkanlar, Anadolu, Suriye ve daha sınırlı olarak Mısır’daki tekstil sanayilerinde hissedilmeye başlanmış, sonunda üretim yok olmuştu: “Zanaata vurulan bu öldürücü darbe, loncaları zayıflattı ve geleneksel Osmanlı şehrinde toplu işsizlik ve hızlı bir bozulma yarattı (Karpat, 2002:89)”. Ubicini, serbest ticaret anlaşması sonrası Avrupa ürünlerinin Osmanlı imalatı üzerindeki etkilerini çözümlerken son derece olumsuz bir tablo çizmektedir:

“Bir zamanlar sadece kendi tüketimini karşılamakla kalmayıp Doğu memleketlerinin bütün pazarlarına ve bir çok Avrupa ülkelerine de mal tedarik etmekte olan oldukça çok ve oldukça çeşitli mamul madde yapan bir çeşit fabrikalar artık ya tamamen ortadan kalkmışlardır, ya da tam bir durgunluk içine girmişlerdir. Bulgaristan ve Bosna’daki Mostar ve Travnik’in silah imalathaneleri Avrupa Türkiye’sinin hemen hemen tek sanayi kuruluşlarıdır. Anadolu’daki kadifeleriyle, ketenleri ve ipekli kumaşlarıyla oldukça ün yapan Diyarbakir ve Bursa şimdi bundan otuz veya kırk sene önce imalat ettiklerinin onda bir parçasını bile ortaya koymamaktadır. Yalnız bu sonuncu şehir, yani Bursa, bugün 75 iplik dokuma tezgahına sahip bulunmaktadır ki, bunların senelik istihlâkı 4,000 okka ipek kozasını geçmemektedir. ...Uskûdar ve Turnovo’daki 1812 yılında faaliyet göstermekte olan 2,000 muslin dokuma tezgâhından 1831 yılında ancak 240 tanesi kalmıştır. Aynı çöküntü Suriye ve Irak’ın fabrikaları olan eski şehirlerde de kendisini hissettirmiştir. Bağdad, bilhassa boyalı bezler, sepicilik ve tabakçılık,

43 Bu resimlerden Amediyye; Osmanlı sınırları içinde iki yer arasında (kara ve deniz yoluyla) nakli yapılan emtiadan vardığı yerde (gümrük yerinde) alınan resmi (ithalat resmini), Reftiye; bir bölgeden başka bir bölge veya yabancı bir ülkeye ihraç edilmek üzere olan ticari mala bulunduğu yerde uygulanan vergiyi, Masdariyye; yabancı bir ülkeden getirilerek herhangi bir liman veya şehirde başka bir tüccara satılan yabancı mallardan alınan resmi, Müruriye ise bir yabancı ülkeden diğer yabancı bir ülkeye götürülen emtiadan Osmanlı topraklarına uğradığında alınan resmi (transit resmi) ifade etmektedir (Tabakoğlu, 1986: 62–69).

çanak ve çömlekçilik, kuyumculuk vs. gibi hususlarda önem kazanan, çok parlak bir endüstri merkeziydi. Şark ticaretinin büyük bir kısmını beslemiş olan bütün bu endüstri kollarının hepsi bugün ancak üç veya dört milyonluk bir değere erişebilmektedir. Halep, Bağdad'dan da daha parlaktı. Nanken adı verilen, altın ipliğinden mamulleri, pamuk, ipek ve altın, pamuk, ipek ve saf pamuk kumaşları 40,000'e varan dokuma tezgahlarına sahip bulunuyorlar ve senede yüz milyona ulaşan bir değerde mal imal ediyorlardı; bugün ise bu değer yedi ilâ sekiz milyonu aşmamaktadır (Ubicini, s.355-356)".

Osmanlı aydınlarından Vak'a-Nüvis Ahmed Lütü Efendi, serbest ticaret anlaşması sonucu sanayinin çöktüğünü, yedi-i vahid (tekel) sisteminin kalktığını ancak bunun yerine "ecnebi inhisarı"nın geldiğini oldukça veciz bir şekilde ortaya koymaktadır:

"O muahade (1838 anlaşması) ile yed-i vahid (tekel) usulü kalktı ise de, yerine ecnebi inhisarı geldi ve memalik-i mahrusede (Osmanlı Devletinde) her şeye ecnebiler iştirak eyledi. Tebay-ı devlet-i aliyenin edeceği esnafılığı ve ticareti refte refte çekip aldılar. Sanayi-i dahiliye bütün bütün mahv ve muattal oldu (çöktü) ve emtiay-ı efrençiyeye revaç olarak nukud-u mevcudemiz (mevcut paramız) Avrupa'ya çekilip gitmeye başladı (Vak'a-Nüvis Ahmed Lütü Efendi, Timur, 1985:23)".

Michelsen (aktaran Berkes, 1970:371-372), 1838 serbest ticaret anlaşmasının sektörler üzerinde yarattığı yıkıcı etkiye dikkat çekmekte bir çok sektördeki üretimin "Türk topraklarında artık izi"nin kalmadığını belirtmektedir: "...Eskiden Türkiye'de yetişen ve yabancı memleketlerde büyük ünü olan Türk endüstrisinin birçok kolları şimdi tamamıyla yok olmuştur. Bunlar arasında pamuklu endüstrisi gelir ki bugün tamamıyla İngiliz endüstrisi tarafından sağlanmaktadır. Şam'ın çelik bıçakları, Kıbrıs'ın şeker endüstrisi, İznik'in çini endüstrisi, Tesalya'nın Türk kızılı iplik boya endüstrisi hep yok olmuştur. Bütün bu endüstrinin kollarının bugün Türk topraklarında izi bile kalmamıştır". Berkes (1970:372) İbret gazetesinde çıkan bir yazıda serbest ticaret anlaşmasının "fabrika" sistemi yolu ile Osmanlı üretimi üzerindeki etkisini belirtmektedir: "En sonunda, esnafımız, tüccarımız uşaklığa, kolculuğa dökülmekten başka çare bulamadılar. Milyonlarca kapitale birkaç torba bakır beşlikle nasıl durulabilirdi? Yeni eğitimin uygulanışının özü diyebileceğimiz Avrupa fabrikalarına, kırık çürük birkaç edevatla nasıl karşı konulabilirdi⁴⁴?"

44 Berkes (1970:372), 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi kitabının 2. cildinin 100. sorusunda, serbest ticaret anlaşmasının Osmanlı imalatı üzerinde yarattığı yıkıcı etkilere değinirken şu notu düşmektedir: "Bu kadarı yeter sanırım. Son olarak şunu söylemek isterim: Bu kitabı sonuna doğru getirirken, hiç aklımda yokken, kaleminin yazdığı birçok yanları sanki bugün bile görüyor, tanıyorum gibi geldi bana. Siz de böyle benzerlikler gördünüz mü? Yoksa yanılıyor muyum?" .

1838 serbest ticaret anlaşmasının Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisi 1860'lı yılların başında bir sanayi mektebinin kurulmasıyla ilgili ön çalışmalar yapmak üzere oluşturulan komisyon tarafından hazırlanan raporda da ifade edilmiş, yabancı malların yerli mallara üstünlüğü ve Osmanlı pazarını ele geçirmesi vurgulanmıştır: “Dersaadette bulunan hiref ve sanayi eshabı malûmat ve amelîyatça mükemmel olmadığından bir hayli zamandır ekser sanayi yed-ahere geçmiş ve müstamel olan birçok şey Avrupa'dan gelmekte veya oradan gelen adamlar işlemekte (Önsoy, 1988:30)”. Sanayi İslahat Komisyonu'nun bir raporuna göre, son 30-40 yıl içinde İstanbul ve Üsküdar'daki dokuma tezgahlarının sayısı 2750'den 25'e, kemhacı tezgahlarının sayısı 350'den 4'e, çatma yastıkçılar tezgahlarının sayısı ise 60'dan 8'e gerilemişti (Sarç, 1940:428)

Robinson'da, anlaşmanın Osmanlı imalatı üzerinde yarattığı yıkıcı etkiye işaret etmektedir: “Aynı yıl bütün Avrupa devletlerinde uygulanan bu anlaşma, bir Osmanlı sanayinin kurulması yolundaki her teşebbüsü önceden engellemiştir. Anadolu'da her çeşit global ipek üretimi 19.yüzyılın ilk yarısında 50 yıl öncekinin onda birine düşmüştür (Karluk, 1997:138)”. Anlaşmadan 40-50 yıl sonra Mısır ve Anadolu'daki sanayinin temelini oluşturan atölye tipi kuruluşlar ortadan kalkmış (Küçükömer, 1989:220-225), Osmanlı ekonomisi giderek açık pazara dönüşmüştü.

Önceki satırlarda da vurgulandığı üzere, 1838 anlaşmasını izleyen yıllarda Avrupa'da ithal edilen ucuz mallar Osmanlı imalat sektörünü son derece olumsuz etkilemişti. Ancak bu gelişmeye karşın belirli el sanatları ve sanayi dalları tümü ile yok olmamış, el emeğine dayalı üretim faaliyetleri önemli bir direnme de göstermişti. Başka bir anlatımla, ucuz Avrupa mallarının yayılması bazı el sanatlarını ve küçük ölçekli⁴⁵ üretim yapısını son derece olumsuz etkilerken, parça başı üretimine ve çocuk ve kadın emeğinin kullanılmasına (sömürüsüne) dayanan ihracata yönelik yeni bir uzmanlaşma ve üretim yapısı da ortaya çıkmıştı (Pamuk, 1988: 128-129; Pamuk, 1994; Quataert, 1999; Quataert, 2006:222). İthal malları rekabetinin en güçlü olduğu pamuklu tekstil sektöründe, yüzyılın ortalarındaki önemli gerilemeden sonra yerli iplik eğirmeciliği silinmiş, ancak yerli kumaş dokumacılığı varlığını sürdürebilmişti. Yerli dokumacılar ucuz ve dayanıklı ithal ipliği kullanarak, İngiliz sanayisinin üretmediği kumaşları üreterek ve bir çeşit özgün talep yaratarak varlıklarını sürdürmüşlerdi⁴⁶. Ancak bunu çok düşük ücret⁴⁷

45 Quataert (1999:310), Osmanlı imalatını incelediği eserinde, Berg'den şu pasajı aktarıyor: “Küçük, bazen güzeldi, ama daha sık rastlanan şey, bağımlı olması, tahakküm ve sömürüye dayanmasıydı” .

46 Avrupa'nın ucuz ithal ürünlerine karşı Osmanlı zanaatının kısmen varlığını sürdürmesi, Osmanlıda sanayinin mekansal dağılımı ile de ilgili idi. Osmanlı imalatının önemli bir kısmı kırsal bölgelerde olduğu için bu bölgelere yönelik Avrupa ürünlerinin girişi imkânı kısıtlı olmuştu. Başta yüksek taşıma maliyetleri olmak üzere, kırsal kesime ulaşmadaki coğrafi zorluklar, talep yapısının geleneksel (özgün) niteliği ve bu bölgelerde tarım ürünlerinin görece ucuz olması gibi faktörler de bu gelişmede etkili olmuştu (Quataert, 1988:127; Sarc, 1940:426).

47 Bu konuda ayrıntılı olarak bkz. Ökçün vd. (1985).

ve kötü çalışma koşulları içinde gerçekleştirmişlerdi (Kurmuş, 2007; Pamuk, 1990:168; Quataert, 1999: 292). Diğer taraftan küçük üreticilerin ve esnafın düşük fiyatlarla iç piyasayı ele geçirmekte olan ithal mallarına karşı tepkilerin giderek artması sonucunda, Osmanlı bürokratları bu yıkımı engellemek üzere harekete geçmiş, bunun üzerine sanayi üretimi yapan devlet mülkiyetindeki fabrikaların kurulması ile birlikte, Sanayi-i Islah Komisyonu adı altında bir komisyonun oluşturulması ve formel eğitim veren Sanayi Mektepleri'nin açılması yoluna da gidilmişti⁴⁸.

Ancak, 1838 serbest ticaret anlaşması, bağımsız bir gümrük politikasını (dolayısıyla bağımsız bir dış ticaret politikası) uygulama imkânını ortadan kaldırdığı için, Osmanlı hükümetlerinin yeni tesis kurma girişimleri gündeme geldiğinde büyük güçlüklerle karşı karşıya kalacaklardı. Mısır'da Mehmet Ali Paşa deneyimine bakarak, İstanbul'da başta ayakkabı, dokuma ve askeri malzeme fabrikaları olmak üzere imalat sektöründe 160 kadar tesis açılmıştı. Ancak, devlet eliyle kurulan bu tesisler, Batı'da yapılan ucuz ithalatın neden olduğu rekabet karşısında tutunamayarak bir çoğu üretimini durdurmak zorunda kalmıştı. Bağımsız bir gümrük politikası uygulanmamasının yarattığı olumsuzluk ile birlikte,

48 Osmanlı sanayinin içinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtarmak için; “Büyük Reşit Paşa'nın himmetiyle 1866 yılında, İstanbul'da teşkil edilen 'Islahî Sanayi Encümeni', Avrupa'da kurulan büyük fabrikalar karşısında el emeğine dayanan sanayin yaşamasına imkân olmadığı kanaatine vararak, memleketimizde de büyük sanayin tesisi cihetine gidilmesi lüzumu üzerinde durmuş ve bunun tahakkuku ile ilgili bazı tekliflerde bulunmuştur (Eldem, 1994:59)”. Bu bağlamda, Feshane ve Çuha Fabrikaları, İzmit Kağıt Fabrikası, Beykoz Teçhizat-ı askeriye Fabrikası, Tophane, Beykoz-İnceköy Porselen Fabrikaları'nın kurulması yoluna gidilmişti (Ortaylı, 2000:463; Sarç, 1940:435). Buna ek olarak, sanayiye geliştirmek için ayrıca gümrük rejimlerinin artırılması, sanayi okullarının kurulması, sergiler yoluyla yerli malların halka tanıtılması gibi arayışlar da gündeme gelmişti. Ancak, bu tedbirler sanayinin gelişmesinde fazla etkili olmamış, 1883 ile 1913 yılları arasında, millî sermaye ile kurulan tesislerin sayısı ancak 46 adet ile sınırlı kalmıştı (Eldem, 1994:59). Tanzimat ve onu izleyen yıllarda sanayi konusunda gösterilen çabalara rağmen esas olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme olgusu II. Meşrutiyet ve sonrası dönemin ana politikalarından biri oldu. II. Meşrutiyeti'nin ilanını izleyen yıllarda Osmanlı devleti kalkınmada sanayinin önemini kavramaya başlamış, bunun sonucunda 1909 ve 1910 yıllarında sanayiye teşvik etmek amacıyla “Sanayinin Terakkisi Hakkında Kanun Lâyihası” tasarısını hazırlamıştı. 1913 yılında ise “Teşvik-Sanayi Kanun-u Muvakkatı” adı altında geçici bir kanun çıkarma yoluna da gidilmişti (Ökçün, 1997:87-88). Ancak, bu girişimlere karşın Avrupa mallarının Osmanlı pazarını istilası devam etmiş, II. Meşrutiyet döneminde bu mallara karşı muhalefet hareketlerinin doğmasına neden olmuş, bunun sonucunda yerli mal kullanımını artırmanın önemini vurgulayan açıklamalar yapılmaya başlanmıştı. Örneğin, Celalettin Sudi'nin yerli malı kullanmaları için Osmanlı vatandaşlarına yönelik yaptığı çağrı bu tepki retorikğini yansıtmaktadır: “Vatandaşlar! Ecnebilerin süslü, yıldızlı fantezi eşyalarını, sırf ot ve pamuktan ibaret olan kumaşlarını, hile ve terkipleri muzur ve sıhhati ihlal eden ve memleketlerinden satılmayıp gönderilen mekûlatını almamağı taahhüt edelim. ... Anadolu'nun ve Rumeli'nin nefis hilesiz yağlarını, peynirlerini, zeytinlerini, pirinçlerini, unlarını, kahvelerini, nefis meyvelerini ekl edelim. ... (Toprak, 1982:366-367)”. Ancak, yerli mal kullanımını özendirmeyle yönelik bu propagandalara rağmen, Batı'nın ucuz fabrikasyon ürünleri iç pazarı ele geçirecek denetim altına almıştır. Yerli mal kullanımını özendirmeyi hedefleyen politikalar Cumhuriyet ile de devam etmiş, 1929 büyük buhranın etkisiyle de “Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti” nin kurulması gündeme gelmiştir.

yerli üreticilerin yabancılara göre çok daha ağır vergi koşullarıyla karşı karşıya bulunması gibi bir dizi faktör de yerel sermayenin sanayi ve ticaret alanlarına yönelik girişimlerini olumsuz etkileyecekti. 1838 anlaşması ile birlikte her türlü iç gümrüklerden muaf tutulan yabancılardan aksine, Osmanlı uyruklarının 1874'e kadar kara taşımacılığında, 1890'a kadar da deniz taşımacılığında iç gümrük ödemek zorunda bırakılmaları, Osmanlı uyrukları aleyhine olan eşitsizliklerden sadece bazılarıydı (Kasaba, 1993a:51; Pamuk, 1994: 22; Tezel, 1994:73).

Sonuç olarak, 1838 serbest ticaret anlaşması, ithal ürünlerin Osmanlı pazarını büyük ölçüde ele geçirmesi ile sonuçlanmış, geleneksel üretime büyük bir darbe indirmişti. Avrupa tüccarlarının Osmanlı hammadde ve ara mallarına yönelik artan talepleri ve bunun sonucunda gündeme gelen fiyat artışları, yerli imalatçıların hammadde temininde önemli darboğazlarla karşılaşmasına da neden olmuştu. Üretimin gerilemesi ve azalan gümrük gelirleri sonucunda, Kırım Savaşı'nın⁴⁹ (1853-1856) finansmanı gündeme geldiğinde, tekellerden alınan gelirin ortadan kalkması ve dış ticaretten ek gümrük vergi alma imkanı da ortadan kalktığından (Pamuk, 2008:30), devlet iç ve dış borçlanmaya gitmek zorunda kalacak (Kazgan, G., 1999:39-44; Kütükoğlu, 1976:109, Pamuk, 2008: 30; Türel, 2001:37), bu politikalar Osmanlı İmparatorluğu'nu ağır bir borç batağına sürükleyerek, 1881'de Muharrem Kararnamesi ile kurulan, yabancı ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan Düyun-u Umumiye İdaresi ile sonuçlanacaktı (Avcıoğlu, 1984:126-134; Blaisdell, 1940; Çavdar, 1970:33-41; Novıçev, 1979:82-93). Düyun-u Umumiye, 1888-1914 yılları arasında Osmanlı borçlarını aksatmadan ödemişti. Başka bir anlatımla, yarı-sömürgeleşmiş bir ekonomik yapı özellikleri gösteren Osmanlı İmparatorluğu, merkez kapitalist ülkelere büyük oranda kaynak transferi

49 Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalizmine eklenmesinde 1838 serbest ticaret sözleşmesi ile birlikte, diğer iki temel kanal ise dış borçlanma ve yabancı yatırımlar yolu ile gerçekleşmişti. Dış ticaret yoluyla başlayan kapitalizme eklenme süreci, serbest ticaret anlaşması ile birlikte ivme kazanmış, bu süreci 1850'li yıllarla birlikte bir başka bağımlılık (eklenme) ilişkisi, dış borçlar izlemiştir. İmparatorluk henüz 16. yüzyılın ikinci yarısında mali sorunlarla karşılaşmış, bu sorunları paranın değerini düşürerek ve Galata Bankerlerinden borçlanarak çözmeye çalışmıştı. İç ve dış borçlanmanın yoğunluk kazandığı dönem 1854 ve izleyen yıllara rastlamakta, İmparatorluk Kırım Savaşı'nı finanse etmek için (1853- 1856) dış borçlanmaya gitmek zorunda kalmıştı. Osmanlı Devleti 1854- 1875 arasında yirmi yılda 16 kez istikraz yapacak, ancak giderek ağırlaşan dış borç yükü altında 1875 yılında borçlarını ödeyemez duruma düşecek, moratoryum etmek zorunda kalacaktı (Kazgan, G., 1999:36-37). İmparatorluğun kapitalizme eklenmesinin 3. evresi ise yabancı sermaye yolu ile gerçekleşti. Yabancı sermayenin Osmanlı devleti'ndeki en temel yatırım alanı demiryolları ile sağlandı. Demiryolları kapitalizme fiziki entegrasyonun koşullarını yaratmıştı. Demiryolları sanayinin ihtiyaç duyduğu girdilerin metropollere taşınmasında ve metropollerdeki mamul ürünlerin çevre pazarlarının içlerine kadar nüfuz etmesinde düşen maliyetler nedeniyle en temel işlevi gördü (Can, 2000; Özyüksel, 1988). Merkez ülkelerin ulaştırma (demiryolları) sektörü yanında Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik direkt dış yatırımları arasında ilgi duyduğu ikinci temel sektör ise finans ve bankacılık sektörü oldu. Avrupa Finans kapitalinin bir uzantısı olarak gündeme gelen borsa ile birlikte, diğer önemli temel bir kurum Osmanlı Bankası'nın 1863 yılında kurulması idi (Kazgan, H., 1995b; 1997).

gerçekleştirerek kapitalist ülkelerin sermaye birikimine katkı da yapmaktaydı (Kazgan, H., 1995b:13-15). Böylelikle İdare, Avrupa sermayesinin ekonomi üzerindeki denetiminin simgesini gösteren bir kurumsal (Pamuk, 2001:39) yapılanmayı ve “Osmanlı döneminden Cumhuriyet’e sömürgeleşme sürecinin karanlık simgesi (Ayman, 2006:190)” haline gelecekti.

5.Osmanlı-İngiliz Dış Ticaretinde Meydana Gelen Gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğu’nun Büyük Britanya’ya yönelik ihracatının neredeyse tamamına yakını tarımsal ürünler ve hammaddelerden oluşmakta idi. İngiltere, 1840 ve 1850 yılları arasında toplam kök boya ithalatının %65’ni, toplam palamut ithalatının %85.5’ni, 1817’den 1850’ye kadar ham ipek ithalatının %8.9’unu Osmanlı İmparatorluğu’ndan sağlıyordu (Kurmuş, 2007:87). Osmanlı dış ticaret yapısına ilişkin bu bulgular İmparatorluğun “yarı-sömürgeleşmiş bir toplum yapısı”nı göstermekteydi: Dünya ekonomisi içinde hammadde ihracatçısı, buna karşın sınai ürün ithalatçısı bir ekonomik yapı (Boratav, 2003: 20).

Kurmuş’un(2007:95),AccountsandPapers’denaktardığıbulgularvebulgulardan hareketle türetilen endeks değerlerinin gelişimini gösteren tablo 1 verileri ve çizelge birlikte incelendiğinde, İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik ihracat değerinin 1830’lı yıllardan itibaren önemli ölçüde arttığı saptanmaktadır: İngiltere’nin 1827 yılında Osmanlı İmparatorluğu’na 535,452 sterlin olan ihracat değerinin, 1839 yılında 1,371,257 sterline yükseldiği, 1850 yılına gelindiğinde ise 4,511,438 sterlin gibi yüksek bir değere ulaştığı saptanmaktadır. Başka bir anlatımla, 1850’lerde Osmanlı Devleti , Büyük Britanya için Avrupa’daki üçüncü büyük pazara dönüşmüştü (Levi, 2000:562). İngiltere’nin Osmanlı pazarında artan rolünü, İngiltere’nin Osmanlı imparatorluğuna yönelik ihracat endeks değeri ve İngiliz ihracatı içerisinde artan Osmanlı payı incelenerek de görülebilir. Buna göre, 1827’de 100 olan İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik ihracat endeks değeri, 1839 yılında 256.09’a, 1850 yılında ise 842.55’e çıkmıştır. Diğer taraftan 1827 yılı itibariyle, Osmanlının toplam İngiliz ihracatındaki payı %1.44 iken, bu oran 1838 yılında %3.99 ve 1850 yılında ise %6.06’ye yükselerek önemli ölçüde artmıştır.

Tablo 1: İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na İhracatı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Görelî Payı (%)

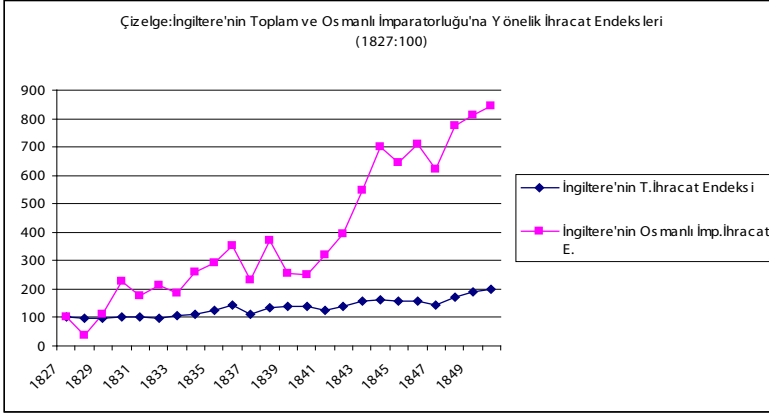
	İngiltere'nin Toplam İhracatı Sterlin	İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna İhracatı Sterlin	İngiltere'nin Toplam İhracat Endeksi 1827:100	İngiltere'nin Osmanlı İmp. İhracat Endeksi 1827:100	Osmanlı İmp. İngiltere İhracatı İçerisindeki Payı (%)
1827	37,181,335	535,452	100	100	1,44
1828	36,812,756	192,382	99,01	35,93	0,52
1829	35,842,628	593,616	96,40	110,86	1,66
1830	38,271,597	1,205,942	102,93	225,22	3,15
1831	37,164,372	932,481	99,95	174,15	2,51
1832	36,450,594	1,150,794	98,03	214,92	3,16
1833	39,667,347	1,000,349	106,69	186,82	2,52
1834	41,649,191	1,396,463	112,02	260,80	3,35
1835	47,372,270	1,575,939	127,41	294,32	3,33
1836	53,368,572	1,899,878	143,54	354,82	3,56
1837	42,070,744	1,233,749	113,15	230,41	2,93
1838	50,061,737	1,999,539	134,64	373,43	3,99
1839	51,308,740	1,371,257	138,00	256,09	2,67
1840	51,545,116	1,353,576	138,63	252,79	2,63
1841	47,284,988	1,721,635	127,17	321,53	3,64
1842	52,206,447	2,100,649	140,41	392,31	4,02
1843	58,534,705	2,925,856	157,43	546,43	5,00
1844	60,111,082	3,752,660	161,67	700,84	6,24
1845	57,786,876	3,455,565	155,42	645,35	5,98
1846	58,842,377	3,797,588	158,26	709,23	6,45
1847	52,849,445	3,332,845	142,14	622,44	6,31
1848	63,596,025	4,157,150	171,04	776,38	6,54
1849	71,367,885	4,356,507	191,95	813,61	6,10
1850	74,448,722	4,511,438	200,23	842,55	6,06

Kaynak ve Notlar: Kurmuş (2007: 95). Son üç sütun sonradan eklendi.

Tablo 2: İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Yönelik En Temel Beş İhracat Ürününe İlişkin Ürün ve Endeks Değerleri (Birim: Sterlin ve 1827:100)

	P. Dokuma	1827:100	D.Çelik	1827:100	Şeker	1827:100	Kalay	1827:100	Y.Dokuma	1827:100
1827	407,223	100	21,649	100	42,116	100	22,185	100	5,782	100
1828	146,314	35,9	9,942	45,9	12,449	29,6	7,119	32,1	2,413	41,7
1829	453,104	111,3	35,006	161,7	55,244	131,2	8,161	36,8	5,705	98,7
1830	1,003,076	246,3	40,106	185,3	61,516	146,1	13,567	61,2	21,132	365,5
1831	721,745	177,2	52,566	242,8	43,043	102,2	14,650	66,0	19,200	332,1
1832	768,175	188,6	42,860	198,0	43,239	102,7	25,304	114,1	30,414	526,0
1833	951,179	233,6	41,914	193,6	56,490	134,1	14,939	67,3	22,688	392,4
1834	1,088,469	267,3	62,258	287,6	128,970	306,2	7,357	33,2	33,918	586,6
1835	1,257,728	308,9	69,781	322,3	99,127	235,4	2,243	10,1	49,368	853,8
1836	1,637,486	402,1	19,720	91,1	107,224	254,6	14,533	65,5	33,904	586,4
1837	1,011,159	248,3	43,422	200,6	47,199	112,1	22,872	103,1	15,292	264,5
1838	1,642,518	403,3	81,179	375,0	108,694	258,1	2,035	9,2	26,069	450,9
1839	1,136,864	279,2	60,839	281,0	21,011	49,9	16,052	72,4	22,482	388,8
1840	1,104,543	271,2	56,829	262,5	63,051	149,7	8,061	36,3	26,404	456,7
1841	1,435,379	352,5	43,751	202,1	68,254	162,1	16,496	74,4	21,990	380,3
1842	1,786,789	438,8	55,596	256,8	59,300	140,8	26,369	118,9	40,992	709,0
1843	2,433,816	597,7	83,836	387,3	83,883	199,2	18,617	83,9	83,829	1,449,8
1844	3,151,501	773,9	61,021	281,9	54,309	129,0	17,455	78,7	109,443	1,892,8
1845	2,937,358	721,3	93,235	430,7	36,079	85,7	12,164	54,8	148,238	2,563,8
1846	2,133,446	523,9	92,733	428,3	85,059	202,0	21,774	98,1	75,692	1,309,1
1847	2,482,251	609,6	172,214	795,5	65,097	154,6	49,195	221,7	117,449	2,031,3
1848	3,179,943	780,9	160,688	742,2	86,444	205,3	23,692	106,8	133,007	2,300,4
1849	3,152,634	774,2	163,050	753,2	102,659	243,8	41,953	189,1	205,171	3,548,4
1850	3,344,949	821,4	156,257	721,8	88,048	209,1	33,727	152,0	210,283	3,636,9

Kaynak ve Notlar: Kurmuş (2007: 95). Endeksler sonradan eklendi.

İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ürün ihracat değerlerini gösteren tablo 2 bulguları değerlendirildiğinde, 1838 serbest ticaret anlaşmasının İngiltere'nin Osmanlıya yaptığı ihracat artışlarındaki çarpıcı gelişmeyi ürün bazında da açıkça ortaya koymaktadır⁵⁰. İnalçık'ın (1979) da belirttiği gibi, İngiliz ihraç malları arasında ilk sırada pamuklu sanayi ürünleri yer almaktaydı⁵¹. Hiç kuşkusuz önceki satırlarda da belirtildiği üzere, İngiliz pamuklu ithalatında gözlenen dramatik artışları sadece 1838 serbest ticaret anlaşmasının sağladığı imkânlarla açıklamak eksik bir değerlendirme olacaktır. Bu anlaşma ile birlikte Osmanlı ticaret rejimi dünyanın en liberal rejimlerinden biri olurken (Issawi, 1980:76), yabancı tüccarların iç piyasadaki kar marjlarını artırmakla birlikte, en az bu gelişme kadar önemli olan diğer bir faktör de, sanayi devriminin bir sonucu olarak gündeme gelen iyi kalite⁵² ve ucuz İngiliz malları idi (Boratav, 2005:33; Kurmuş, 2007:86). Buna göre, 1827 yılında İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na

50 Osmanlı dış ticaret istatistikleri ilk kez 1878 yılında yayımlanmaya başlandığından, 1878 öncesine ilişkin sağlıklı resmi veriler bulunmamaktadır. 1878 sonrası kapsayan resmi dış ticaret istatistiklerinde ise çeşitli sorunlar bulunmaktadır (Pamuk, 1995: 23). Ülkelerin ticaret istatistiklerinde kullandıkları farklı tanımlamalar, ülke sınırlarının değişmesi, fiyat ve döviz kurlarındaki dalgalanmalar gibi unsurlar istatistiklerin güvenilirliğine gölge düşürmektedir.

51 İngiltere'den artan pamuklu ithalati metre cinsinden incelenerek de görülebilir: 1825 yılında İngiltere'den 3,5 milyon metre pamuklu kumaş ithal edilmişken, bu miktar 1835 yılında 16, 1850'de 28 ve 1880 yılında ise 318 milyon metreye çıkmıştı (Tezel, 1994: 70). Başka bir anlatımla, 1825-1880 döneminde, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik pamuklu ihracatı metre cinsinden %9.085.614 gibi yüksek bir oranda artmıştı.

52 Burada İngiliz mallarının kalitesini vurgulamak için bir halk deyişini hatırlatmak gerekir: "Asılacaksan İngiliz ipiyle asıl". Kalite yanında, pamuklu dokuma ithalatının artışında, II. Mahmut zamanında (Tanzimat hareketi ile birlikte) Batı'nın giyim tarzının alınmasının yarattığı etkiyi de belirtmek gerekir: "...Şalvar ve kaftanın terk edilip, pantolon ve setrenin iktibasını mecburi kılan Tanzimat hareketinin... Garptaki sınaî inkılabın hemen ardından gelmesi, bu yıkılışı teşdid (şiddetlendirmiş) etmiş oldu. Bu yeni kıyafetlerin lüzum gösterdiği kumaşlar Osmanlı tezgâhlarında imal edilmediği cihetle, elbise reformu, Avrupa kumaşlarının ithalini bir kat daha teshil (kolaylaştırmış) etmiş oldu (Derin, 1940: 75)"

407.223 sterlin olan pamuklu dokuma ihracatının 1844 yılında 3.151.501 sterline yükseldiği, başka bir anlatımla, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ihracatının 1827–1843 döneminde %673.9 oranında artışı izlenmektedir. Dönemin bütününde ise pamuklu dokuma ithalatının %721.4 oranında artarak, 407,223 sterlinden 3,344,949 sterline yükseldiği saptanmaktadır. Tablo 2 verileri incelendiğinde pamuklu dokuma yanında, diğer ürünlerin ithalatında da çarpıcı artışlar gözlenmektedir.

6. Sonuç

İngiltere, 18. yüzyılın ikinci yarısında, kitlesel üretim sayesinde maliyetleri düşürüp, verimliliği yükselterek önceki dönemlerle kıyaslanamayacak bir üretim gücüne ulaşmıştı. Artan üretim ve sanayinin ihtiyaç duyduğu hammadde ihtiyacı, İngiltere ve sanayi devrimini gerçekleştirmiş diğer Avrupa ülkelerini yeni pazar arayışlarına yöneltmiş, 19. yüzyılın en büyük emperyal gücü (Pax Britannica), 1820–1840 yılları arasında Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok çevre ekonomisinde serbest ticaret anlaşmaları yapma yoluna gitmişti. Bu bağlamda İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç sorunlarını da kullanarak yaptığı 1838 serbest ticaret anlaşması sonucu Osmanlı geleneksel sanayi büyük ölçüde tasfiye olmuştu⁵³.

Bu gelişme esas olarak sanayi devrimini gerçekleştirerek uluslararası sistemi yönlendirecek bir güce ulaşan hegemonik bir devlet ile kurulan eşitsiz, asimetric ilişkinin doğal bir sonucu idi. Serbest ticaret anlaşmasının yerel üreticilerde yarattığı hoşnutsuzluğu ortadan kaldırmak ve 19. yüzyılın sonlarında mamul mallar üretecek fabrika kurma girişimleri gündeme geldiğinde ise serbest ticaret anlaşmasından dolayı gümrükleri yeterince yükseltme imkânı olmamış, sanayileşme girişimleri liberal ekonomi altında başarısız kalmıştı. Oysa aynı dönemde merkez kapitalist ülkeler kendi sanayilerini koruyarak geliştirme faaliyetini sürdürmekte idi.

53 Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl boyunca çevreleşme sürecinde birinci küreselleşme süreci belirleyici olmuş, 1838 ve izleyen kapitülasyonlar ile birlikte Osmanlı Devleti serbest ticaret ilkeleri çerçevesinde birincil malların üretiminde uzmanlaşarak, uluslararası işbölümüne eklenmişti. Bu bağlamda 1838 serbest ticaret anlaşması, Osmanlı Devleti'nin az gelişmişlik ve bağımlılık tarihinde önemli kırılma noktalarından biri olarak görülmelidir. Bu bağımlılık ilişkisi ancak 1930-39 döneminde sona erecek, uluslararası ihtisaslaşmanın dışında planlamaya ve devletçiliğe dayalı iktisat politikaları uygulamaya konacaktır. Türel'in (2007:95) ustaca betimlediği gibi "...Kemalist rejim altındaki derlenme/toparlanmanın 1930'lu yılları, kutsal kitaplarda sözü geçen 'ilk günah' gibidir: Sanayileşmenin ve çağdaşlaşmanın Türkiye ekonomisi için vazgeçilmezliğini ortaya koyan bir 'ilk günah' ". Ancak, bu "ilk günah" 40'lı yıllarla birlikte gündeme gelecek olan uluslararası işbölümü tarafından "hoşgörülmeyecek", Türkiye ekonomisi birincil malların üretimine dayalı uzmanlaşma temelinde yeni uluslararası işbölümü içerisindeki yerini alacaktır.

Daha genel bir çerçevede değerlendirildiğinde, serbest ticaret ilkeleri çerçevesinde az gelişmiş ülkelerin dünya ekonomisine eklemlendiği küreselleşme dönemleri, çevre ekonomilerin kalkınma dinamiklerinin büyük ölçüde tahrip edilmesi ile sonuçlanmaktadır.⁵⁴ Hiç kuşkusuz, bu dönemler aynı zamanda, ekonomilerin dış dinamiklerden kaynaklanan krizlere⁵⁵ de aşırı duyarlılık kazandığı, ekonominin gelişme patikasının dış şoklarla önemli ölçüde çözüldüğü dönemleri temsil etmektedir. 1838 serbest ticaret anlaşması 19. yüzyılda yaşanan

- 54 Ekonomik gelişmesini küreselleşmenin mantığına teslim etmiş bir çevre ekonomisinin gelişmiş (merkez) ülkeleri yakalama şansı günümüz dünyasında daha da azalmıştır. Bilindiği üzere, kalkınmanın en temel iki bileşeni sabit sermaye yatırımları ve tasarruflardır. Küreselleşme süreci ile birlikte yurt içi tasarruflar düşmekte, kısa vadeli sermaye akımlarına dayalı bir tüketim genişlemesi yurt içi tasarruflar üzerinde baskı oluşturarak, kovmaktadır. İçinde bulunduğumuz küreselleşme süreci ve onun hegemonik iktisat anlayışı olan neoliberal öznel yaklaşım, kamuyu üretken yatırımlarda (özellikle de imalat sanayinde) üretici bir aktör olarak dışlaması ölçüsünde çevre ekonomilerin üretim kapasitelerini genişletme olanakları da azalmakta, özel kesim sabit sermaye yatırımları ise ticarete konu olmayan sektörlerde yoğunlaşmaktadır. Diğer taraftan sermaye hareketlerinin tam liberalize olduğu bir dünyada, çevre ekonomilerinde başta döviz olmak üzere görece fiyatlar sermaye girişlerine/ çıkışlarına bağımlı hareket etmekte, bu gelişme yatırım ufkunu yok ederken, değerlendirilen ulusal paralar ekonomilerin dışa bağımlılığını daha da artırılmaktadır. Bunlara ek olarak, küreselleşme mantığına göre dizayn edilen dünya ekonomisinde, çevre ekonomilerin kaynak tahsis sürecini planlama yolu ile etkileme gücü de zayıflamıştır: Her türlü sermaye hareketinin liberalize edildiği bir konjonktürde, ekonomideki makro parametrelerin yönü artık ulusal hükümetler tarafından belirlenememekte, bunun sonucunda ulusal hükümetlerin planlama yolu ile kaynak tahsisini etkileme gücü zayıflamaktadır.
- 55 Birinci küreselleşme dönemine denk gelen 19. yüzyılın sonlarında, 1873 yılının Mayıs ayında, Avusturya ve Almanya'da patlak veren finansal kriz İtalya, Hollanda ve Belçika'ya sıçramış, Eylül ayında Atlas Okyanusu'na kadar ulaşmıştı (Kindleberger, 2007:188). Osmanlı Devleti'nin 1874 yılında ihracat gelirleri 19 milyon sterlin iken, kısa vadeli borçlarının 16 milyon sterline yükselmesi, buna karşın hükümet gelirinin 22.5 milyon sterlinle sınırlı kalması moratoryumun ana nedeniydi (Kıray, 1993:145). Moratoryum ilanı, 1875 yılında bu mali krizin yayılma sürecinde patlak vermiş, borç ödeme kapasitesi felç olan Osmanlı Devleti, çok yönlü bunalımla karşı karşıya kalmıştı. Avrupa'da yaşanan durgunluk ve kredi kanallarının daralması ise dış ticareti geriletmişti (Kazgan, G., 1999: 36-37). 1970 sonrasında gündeme gelen küreselleşme süreci, kapitalizmin 19. yüzyıl boyunca içinde bulunduğu genel küreselleşme dalgasının bir devamı olarak cereyan etmiş, "1870-1914 arasında finans egemenliği altında yaşayan Batı kapitalizmi (Timur, 2004:44)", 1914-1970 ara döneminden sonra gündeme gelen ve halen içerisinde geçmekte olduğumuz ikinci küreselleşme dönemi (Yeldan, 2002:22-23) başlamıştır. 19. yüzyıldaki küreselleşme süreci üretici/sanayi sermayesine dayalı gelişirken, günümüzde yaşanan küreselleşme süreci finans sermayesine dayalı gelişmektedir (Yeldan, 2008:22). İkinci küreselleşme dalgasını, Türkiye bağlamında her ne kadar 1980'li yıllarla başlatmak mümkünse de, esas ivme kazandığı dönem, her türlü sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği, ulusal ekonominin uluslararası finans sermayesine tümüyle eklemlendiği 32 Sayılı Karar ile birlikte 1989 sonrası dönemdir. Dünya ekonomisinin bu ikinci küreselleşme döneminde, "Özünde, Sezar'ın, Cengiz Han'ın veya Firavunlar'ın imparatorluklarından farklı olmayan bir 'çağdaş' imparatorluk (Işıklı, 2002:39)" kurulurken, Türkiye gibi çevre ekonomileri de krizden krize sürüklenmektedir. Şili ve Meksika'da 1980'li yılların başında, Meksika ve Arjantin'de 1990'lı yılların ortalarında ve Yeni Sanayileşen G. Doğu Asya ülkelerinde 1990'lı yılların sonunda görülen finansal krizler yanında Türkiye, 1989 yılında TL'nin konvertibilitesini IMF'ye onaylatılmak için, dış ticaret ve mali piyasalarda her türlü serbestleştirmeyi gerçekleştirmiş, bunun sonucunda 1990'lı yıllarda üç (1991, 1994 ve 1998/1999) kriz yaşamıştır. 2000 sonu ile 2001 başında yaşanan kriz ile birlikte, 11-12 yıllık gibi kısa bir zaman dilimi içerisinde Türkiye ekonomisi tarihinin hiçbir kesitinde görülmemiş bir sıklıkla krizden krize sürüklenmiştir (Eşiyok, 2008:87-88).

küreselleşme bağlamında değerlendirildiğinde, günümüz çevre ekonomilerinin sanayileşme/kalkınma politikalarına ilişkin de son derece öğretici dersler içermektedir.

Kaynakça

- Adda, Jacques (2002), *Ekonominin Küreselleşmesi* (1.Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Alpar, Cem (1974), *Çok Uluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma* (1.Baskı), AİTİA Yayını, Ankara.
- Armaoğlu, Fahir, H. (1964), *Siyasi Tarih*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Arrighi, Giovanni (2000), *Uzun Yirminci Yüzyıl*, Recep Boztemur (Çev.), İmge Kitabevi, Ankara.
- Ahmad, Feroz (2002), *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (3. Basım), Yavuz Alogan (Çev.), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Akşin, Sina (2000), "Siyasal Tarih", *Osmanlı Devleti (1600-1908)*, Cil 3, Sina Akşin (Ed.), Cem Yayınevi, İstanbul, 77-188.
- (2006), "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phonex, Ankara, 101-108.
- (2007), *Kısa Türkiye Tarihi* (2.Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Avcıoğlu, Doğan (1984), *Türkiye'nin Düzeni*, Dün, Bugün, Yarın, Cilt. 1, Bilgi Yayınevi, Ankara
- Barkan, Ömer Lütfi (1970), "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, 34, 557-607.
- (1975), "The Price Revolution of the 16 th Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", Justin McCarthy, *International Journal of Middle East Studies*, 6, 3-28.
- Bailey, F. Edgar (2006), "Palmerston ve Osmanlı Reformu 1834–1839", Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phonex, Ankara, 217-257.
- Beaud, Micheal (2003), *Kapitalizmin Tarihi*, Dost Kitabevi, Ankara.
- Berkes, Niyazi (1964), *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal.
- (1970), *Türkiye İktisat Tarihi* (100 Soruda), Cilt 2, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Blaisdell, Donald C. (1940), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü*, Hazım Atıf Kuyucak (Çev.), İstanbul.
- Boratav, Korkut (2003), *İktisat Tarihi 1908-2002* (7. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara.
- (2005), "Emperyalist Sistemde Metropoller ve Çevre Arasındaki İlişkilerde Bazı Yeni Değişiklikler", Erdal Yüzak (Çev.), *Yeni Emperyalizmin Ekonomisi*, Yenihayat Kütüphanesi, İstanbul, 32-46.

- Can, Bilmez Bülent (2000), Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Clark, Edward C.(2006), “Osmanlı Sanayi Devrimi”, Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Phoenix, Ankara, 499-512.
- Çadırcı, Musa (1997), Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Çavdar, Tefik (1970), Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu (1. Baskı), Ant Yayınları, İstanbul.
- Cem, İsmail (1974), Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi (4.basım), Cem Yayınevi, İstanbul.
- Chang, Ha-Joon (2003), Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü (1.Baskı), İletişim Yayınları, Ankara.
- Derin, Haldun (1940), Türkiye'de Devletçilik, İstanbul.
- Dowd, F. Douglas (2008), Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı Eleştirel Bir Tarih(1.Basım), Cihan Gerçek (Çev.), Yordam Kitap, İstanbul.
- Divitçioğlu, Sencer (1966), Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az Gelişmiş Ülkeler (1.Baskı), Elif Yayınevi, İstanbul.
- Earle, E.M (1972), Bağdat Demiryolları Savaşı (1.Baskı), K. Yargıcı (Çev.), Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Eldem, Vedat (1994), Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik (1. Baskı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Eşiyok, B.Ali (2008), “Türkiye Ekonomisinde Cari İşlemler Açığı”, Mülkiye, Cilt. XXXII, 258, 87-134.
- Faroqhi, Suraiya (2000), “İktisat Tarihi (17. ve 18. Yüzyıllar)”, Türkiye Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul, 3, 191–216.
- Freeman, Chris ve Luc Soete (2003), Yenilik İktisadı (1.Basım), Ergün Türkcan (Çev.), TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
- Gallagher, John ve Ronald Robinson (1953), “The Imperialism of free Trade”, The Economic History Review, New Series, Cilt 6, Sayı 1, 1-15.
- Genç, Mehmet (2000), Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi (1.Basım), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Göçek, Fatma M. (1999), Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme (1. Baskı), Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Gülalp, Haldun (1986), “Bağımlılık ve Dünya-Sistemi Teorileri: Frank ile Wallerstein'in Eleştirisi”, 11.Tez Kitap Dizisi, 3 (28-48).
- Güler, Birgül Ayman (2006), “Neoliberal Sömürgeleşme Süreci: Türkiye Örneği”, Küreselleşmeye Güneyden Tepkiler, Ceyhan Gürkan, Özlem Taştan, Oktar Türel (Ed.), Dipnot Yayınları, Ankara, 185-194.
- Gürsel, Seyfettin (1985a), “1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması”, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 3, 688-690.
- (1985b), “1838 Ticaret Anlaşması Üzerine”, Yapıt, 10, 7-36.
- Hobsbawn, Eric. J (1987), Sanayi ve İmparatorluk, Y.Gülerman ve A. Ersoy (Çev.), Dost Yayınları, Ankara.

- İnan, Huricihan (1983), “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme”, Toplum ve Bilim, 23, 9-39.
- İnalçık, Halil (1979), “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, Middle Eastern Technical University Studies in Development, Özel Sayı, 1-65.
- Issawi, Charles (1980), The Economic History of Turkey 1800-1914, The University of Chicago Press, Chicago.
- Işıklı, Alpaslan (2002), Dünya Bankası'nın Laik İmparatorluğunda Kumarhane Kapitalizmi, Otopsi Yayınları, İstanbul.
- Karaömerlioğlu, M. Asım (2001), “Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı Türkiye Çalışmaları”, Toplum ve Bilim, 91, 81-99.
- Kasaba, Reşat (1993a), Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi (1. Baskı), Belge Yayınları, İstanbul.
- (1993b), “İzmir”, Review, XVI (4), 387-410.
- Kazgan, Haydar (1995a), “Borçlarına Sadık Ülke Türkiye”, Sosyal Bilimler Dergisi, 2, 13-15.
- (1995b), Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- (1999), Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi (1. Baskı), Altın Kitaplar, İstanbul.
- Karluk, Rıdvan (1997), Türkiye Ekonomisi, Tarihsel Gelişim, Yapısal ve Sosyal Değişim (5. Baskı), Beta Basım, İstanbul.
- Keyder, Çağlar (1989), Türkiye'de Devlet ve Sınıflar (1. Baskı), Sabri Tekay (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2003), Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne (1. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Köymen, Oya (2007), Sermaye Birikirken, Osmanlı, Türkiye, Dünya (1. Basım), Yordam Kitap, İstanbul.
- Karpat, Kemal H. (2002), Osmanlı Modernleşmesi (1. Baskı), A. Zorlu Durukan, Kaan Durukan (Çev.), İmge Kitabevi, Ankara.
- Kepenek, Yakup ve Nurhan Yentürk (2000), Türkiye Ekonomisi (11. Basım), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kıray, Emine (1993), Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar (1. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kindleberger, Charles P. (2007), Cınnet, Panik ve Çöküş, Mali Krizler Tarihi, Halil Tunalı (Çev.), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kurmuş, Orhan (2007), Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Yordam Kitap, İstanbul.
- Küçük, Yalçın (2001), Sırlar (1. Basım), YGS Yayınları, İstanbul.
- (2004), Bilim ve Edebiyat (1. Basım), İthaki Yayınları, İstanbul.
- Küçükömer, İdris (1989), Düzenin Yabancılaşması (2. Baskı), Bağlam Yayınları, İstanbul.
- (1999), “Batılılaşma, Kapitalizm ve Sivil Toplum”, İktisat, 396, 63-72.
- Kütükoğlu, Mübahat (1974), Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838) (1. Baskı), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- (1976), Osmanlı-İngiliz Münasebetleri II (1. Baskı), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Kuyucak, H. Atıf (1939), Para ve Banka (1.Baskı), Cilt I, T.C Maarif Vekilliği Siyasal Bilgiler Okulu Yayınları, İstanbul.

Levi, L. (2000), History of British Commerce and of the British Nation, 1763-1878, Adamant Media Corporation.

Noviçev, A.D (1979), Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi (1.Baskı), Nabi Dinçer (Çev.), İlkay Basımevi, Ankara.

Ortaylı, İlber (1990), "Tanzimat Devri Basını Üzerine Notlar", Cahit Talas'a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Yayınları 9, 397-404.

—(2000), Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişme Makaleler I (2.Baskı), Turhan Kitabevi, Ankara.

—(2005), İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı (21.Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

Owen, E. Roger J.(1969), Cotton and the Egyptian economy 1820-1914: A Study in Trade and Development, Oxford University Pres.

—(1993), The Middle East in the World Economy 1800-1914, I.B Tauris & Co.Ltd.Publishers, London.

Oyan, Oğuz (1984), "Dış Ticarete Liberalleşmenin Tarihsel Öğretileri XIX Yüzyıl Avrupası ve Fransa Örneği", Yapıt, 6, 45-69.

Ökçün, A. Gündüz (1997), İktisat Tarihi Yazıları (1.Baskı), Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara.

Ökçün, Gündüz, Korkut Boratav, Şevket Pamuk (1985), "Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839-1913)", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:3, 753-759.

Önsoy, Rıfat (1988), Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası (1.Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Özyüksel, Murat (1988), Anadolu ve Bağdat Demiryolları, Arba Yayınları, İstanbul.

Palaret, Michael (2000), Balkan Ekonomileri 1800- 1914 Kalkınmasız Evrim (1.Baskı), Ayşe Edirne (Çev.), Sabancı Üniversitesi, İstanbul.

Palmer, Alan (2002), Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Tarihi (1.Baskı), İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Pamuk, Şevket (1983), "Osmanlı Zanaatlarının Yıkılışı: Pamuklu Tekstil Örneği, 1826–1913", Toplum ve Bilim, 23, 75-99.

—(1988), "The Otoman Empire in Comparative Perspective", Rewiew, 11(3), 127-49.

—(1990), 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914 (2.Baskı), Gerçek Yayınevi, İstanbul.

—(1994), Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913) (2.Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

—(1995), 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 1, TÜİK Matbaası, Ankara.

—(2001), "Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi", Doğu Batı, 17, 35-42.

—(2008), "150. Yılında Baltalimanı Ticaret Antlaşması", Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seme Eserler-II, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 29-37.

Puryear, J. Vernon (1969), International Economics and Diplomacy in The Near East, A Study of British Commercial Policy in The Levant 1834-1853, Archon Boks.

Quataert, Donald (1988), "Ottoman Handicrafts and Industry in the Age of Imperialism", Rewiew, 11

(2), 169-178.

— (1999), Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü (1.Baskı), Tansel Güney (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.

— (2002), Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922 (1.Baskı), Ayşe Berktaş (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.

— (2006), “Donald Quataert İle Söyleşi Osmanlı –Türkiye Emek Tarihi Çalışmaları Üzerine”, Praksis, 16, 219-225.

Sarc, Ö. Cemal (1940), “Tanzimat ve Sanayimiz”, Tanzimat I, T.C Maarif Vekaleti, İstanbul, 423-440.

Savran, Sungur (1986), “Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme”, 11. Tez Kitap Dizisi, 3(49-72).

— (1992), Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri (1.Baskı), Cilt 1 (1919-1980), Kardelen Yayınları, İstanbul.

Sayar, A. Güner (2000), Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (2. Baskı), Ötüken Yayınevi, İstanbul.

— (2001), Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler (1.Basım), Ötüken Yayınevi, İstanbul.

Şahinkaya, Serdar (1999), Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma-Yatırım Bankaları “Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneği”, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.

Sönmez, Sinan (1998), Dünya Ekonomisinde Dönüşüm ve Dış Borçlanma: Sömürgecilikten Küreselleşmeye (1.Baskı), İmge Kitabevi, Ankara.

Tabakoğlu, Ahmet (1986), Türkiye İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, İstanbul.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1999), Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Tengirşenk, Y.Kemal (1940), “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti’nin Harici Ticaret Siyaseti”, Tanzimat I, T.C Maarif Vekaleti, İstanbul, 289-320.

Tezel, Y.Sezai (1994), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (3.Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Timur, Taner (1985), “Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya; 1838 Ticaret Anlaşmasını Doğru Değerlendirdik mi?”, Yapıt, 10, 4-26.

— (1987), “Osmanlı Mirası”, Geçiş Sürecinde Türkiye, Irvin Cemil Schick ve E. Ahmet Tonak (Der.), Belge Yayınları, İstanbul, 12-27.

— (1989), Osmanlı Çalışmaları İlkel Feodalizmden Yarı-Sömürge Ekonomisine, V Yayınları, Ankara.

— (1994), Osmanlı Toplumsal Düzeni (3. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara.

— (2004), “Neoliberalizm, Özal ve Kriz ‘Washington Uzlaşması’ ve 32 Sayılı Karar, Türkiye Nasıl Küreselleşti?”, İmge Kitabevi, Ankara.

Toprak, Zafer (1982), Türkiye’de ‘Milli İktisat’ (1908-1918) (1.Baskı), Yurt Yayınları, Ankara.

Türel, Oktar (2001), “Trijik Monologlar veya Mali Sorumsuzluğun İki Yüzyılı”, Mülkiye, Cilt. XXV, 31-74.

— (2007), “Keyneslik İktisadın Türkiye’ye Yansımaları”, Mülkiye, 254, 84–92.

Ubucini, M.A (), Türkiye 1850 Maliye-Ordu-Millet, Cilt 2, Cemal Karaağaçlı (Çev.), Tercuman 1001

Temel Eser, 64, İstanbul.

Urquhart, David (1833), Turkey its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade The State and Prospects of English Commerce in the East, the New Administration of Greece, Its Revenue and National Possessions, Saunders and Otley, London.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1977), Osmanlı Tarihi (1.Baskı), Cilt 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Üşür, İşaya (1991), “Teknoloji ve Tarih: Farklı ‘Vizyonlar’ Benzer Sonuçlar”, 11. Tez Kitap Dizisi, 11, 57-82.

— (2003), “Sanayileşme ve Türkiye’nin Sanayileşmesi”, İktisat, 440, 28-37.

—(2004), “Proto Sanayileşme: Sanayileşme Tarihine Bir Katkı?”, Praksis, 11, 221-234.

Wallerstein, Immanuel (1989), The Modern World-System, Cilt III, Academic Press, New York.

— (1999), “Osmanlı İmparatorluğu ve Kapitalist Dünya-Ekonomi: Birkaç Araştırma Sorusu”, Bilim ve Sanat Vakfı, Bülten, 46, 16-22.

Wallerstein, Immanuel, Hale Decdeli, Reşat Kasaba (1983), Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci, Toplum ve Bilim, 23, 41-53.

Williamson, Jeffrey, G. (2006), Globalization and the Poor Periphery Before 1950, The MIT Press, Cambridge.

Yücekök, Ahmet (1969), “Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri”, Mülkiye, 23 (1), 381-425.

Yerasimos, Stefanos (1977), Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye Bizans’tan Tanzimat’a (3.Baskı), Cilt 1, Gözlem Yayınları, İstanbul.

Yeldan, Erinç (2001), Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi, Bölüşüm, Birikim ve Büyüme (7.Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

—(2008), Küreselleşme, Kim İçin?, Yordam Kitap, İstanbul.

Yılmaz, Serpil (1991), “Osmanlılarda Serbest Ticaret Konusunda Bir Layiha”, Tarih ve Toplum, 96, 354-362.

Zürcher, E. Jan (2002), Modernleşen Türkiye’nin Tarihi (13. Baskı), Yasemin Saner Gönen (Çev.), İletişimYayınları, İstanbul.

Ek

1838 Ticaret Sözleşmesi⁵⁶

İşbu sözleşme bin iki yüz elli dört (1838) hicri senesi cemaziyel evvel ayının yirmi beşinci gününde ikinci Sultan Mahmut Han'ın Padişahlığı döneminde Dışişleri Bakanı Reşit Paşa ve Başbakan Yardımcısı Kani Bey ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Nuri Efendi ve İngiltere Devleti'nin İstanbul'da oturan Elçisi Lord Bolsoyni memuriyetleriyle düzenlenmiş ve karar bağlanmış, 1254 (1838) senesi Şaban ayının ortasında Padişah tarafından onaylanmıştır.

Birinci madde: İşbu sözleşme ile özellikle değişmiş olan şartlardan başka İngiltere Devleti uyruğunda olanlara ve İngiltere gemilerine ait, ilgili bütün hukuk (haklar) ve ayrıcalıklar, geçmiş karşılıklı istisna (ayrıcalık) sözleşmeleri gereğince sonsuza kadar geçerli olmak üzere bu defa tekrar kuvvetli olarak onaylanmış olduğundan başka, Padişahlık tarafından başka devletlerin gemi ve uyrukları haklarında uygulanmakta veya izin verilmekte ve gelecekte izin verilmesi ve uygulanması mümkün olan birlikte yolculuk yapacaklara verilecek izin ve ayrıcalıklar ve serbestlik, aynı şekilde İngiltere Devleti uyruğunda olanlara ve İngiltere gemilerine verilip, onlar da diğerleri gibi haklar, ayrıcalıklar ve serbestliğe sahiptirler.

İkinci madde: İngiltere Kraliçesi ve Padişah'ın uyruğunda olanlar ve bunların hizmetlerinde bulunanlar bundan sonra Osmanlı ülkesinin her tarafında istisnasız olarak Osmanlı Devleti mahsulü ve kaynak olarak (maden ocağı gibi) her cins ve çeşit satılacak ticari mal ve eşyayı satın alma hakkına sahiptirler. Padişahlık dahi gerek ziraat ve çiftçilikle elde edilen ve gerek diğer bütün şeyler hakkında Tekel usulünü tamamen terk ve iptal etmeyi resmen üzerine almış (taahhüt etmiş) olmakla ticaret malı satın alınması yahut satın alınmış ticaret malının bir yerden başka bir yere nakledilmesi için şehirdeki zabıta kuvveti ve yetkililer tarafından resmi yazı istenmesi ve alış usulü Osmanlı Devleti tarafından tamamen terk olunacaktır. İngiltere devleti uyruğunda bulunanların bahsedilen resmi yazıyı almaya zorlanması, aşağılanmış sayılacağından sözleşme şartlarının bozulduğu anlamında bir hareket sayılacağından böyle bir harekete teşebbüs eden veya töhmet altında kalan Bakan (veya o düzeyde görevli) memurlar, ayan (kaymakam gibi), vergi tahsil memuru veya diğer idareci ve güvenlik görevlisi Osmanlı Devleti tarafından gerekli terbiye ve ceza ile cezalandırılıp işledikleri bu suçtan dolayı İngiltere ticari yönden zarara uğrarsa, belirlenecek zararı karşılanıp hakkı geri verilecektir.

⁵⁶ Mecmua-i Muahadat dergisinden aktaran Yücekök (1969). Metin günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

Üçüncü madde: İngiltere tüccarından veya adamlarından biri Osmanlı Devletinde yetişen bir mahsulü satın alıp yine Osmanlı Devleti toprakları içinde tüketilmek üzere satacağı ticaret malının, alım – satım zamanında alınması gereken vergiyi vergi tahsil memuru veya Osmanlı Devletinden bir görevli Padişahlığın iç ticaretiyle ilgilenip daha çok ticaret yapmaya izni olan tüccar sınıfı gibi ödemelerine karar vermiştir.

Dördüncü madde: İngiltere tüccarından yahut taraflarından memur olan kimselerden biri başka bir bölgeye götürmek için Osmanlı Devletinde üretilen mahsulü ve kaynak olarak (maden gibi) bir ticaret malı satın aldığı anda o ticaret malına hiçbir vergi ve başka bir şey vermeden uygun bir iskeleye indirmeye izinli olup adı geçen ticaret malını iskeleye ulaştırdığında her türlü vergi vesaire ye uygun olmak üzere kıymetinden yüzde dokuz ve o ticaret malının iskeleden çıkışı sırasında eskiden olduğu gibi başkaca yüzde üç gümrük vergisi alınması antlaşma ile kararlaştırılmış olmakla ancak bir iskelede satın alınıp adı geçen iskeleye (satın alınan iskele) ulaşması zamanında ticaret malı vergisi ödenmiş olan maldan, çıkışı sırasında yalnız gidiş vergisi (reftiye) olan yüzde üç vergi alınacaktır.

Beşinci madde: İngiltere deniz tüccarının Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarından geçişleri için verilecek gemi geçiş izni, yüksek emirlerinizden çıkıp verilmesi şöyle güzel bir hükme bağlanmalı ki, bahsi geçen gemiler mümkün olduğu kadar tehlikelerden korunmuş olalar.

Altıncı madde: Osmanlı Devleti işbu antlaşmanın içine aldığı bütün büyüklük ve hükümler Osmanlı devletinin bütün bölgelerinde yani Avrupa ve Asya kıtalarında, Mısırdaki ve Afrika'daki bulunan diğer Osmanlı topraklarında hangi ülkede olursa olsun Osmanlı Devletinin bütünü hakkında geçerli olmak ve birbirine dost olan iki taraf da ticaret işlerinin esasları olan şartlara uygulanması hususu talep olur ise (istenirse) o konuda açıklama, itiraz ve muhalefet etmemek hususlarına karar verilmiştir.

Yedinci madde: Osmanlı Devleti ile İngiltere Devleti arasında geçerli olan usul üzerine İngiltere tüccarının Osmanlı topraklarına getirecekleri ticaret mallarının kıymetlerinin takdiri konusunda zorluk ve zaman aşımı hallerinden korunmak için her on dört senede bir defa her ticaret malı üzerine Osmanlı sikkesiyle damgalanmış, ödenmesi gereken gümrük vergisi miktarı tahsisi için iki taraftan memurlar tayin edilmiştir. Şimdi en sonraki tarifinin süresi dolmuş olmakla İngiltere tüccarının Osmanlı topraklarına getirecekleri ticaret malının kıymetlerinden yüzde üç hesabı üzerinden gümrük vergi miktarı tahsisi için memurlar tayin olunmuş, adı geçen memurlar İngiltere tüccarının Osmanlı topraklarından alıp getirecekleri mahsuller

Osmanlı şehirlerinden işbu sözleşme gereğince ödenmesi gereken vergilerin ödeme şekli ve adı geçen mahsullerin nakli için uygun olan iskelelerin tahsisi hususlarına süratle teşebbüs edilmesine karar verildi.

Yukarıda yazılı olduğu şekilde belirlenecek tarifenin hükmü yedi sene kadar geçerli olup, yedi sene geçtikten sonra tarife sözleşmesine o tarifenin düzeltilip düzenlenmesine talip olmaya karar verilmiştir. Ancak yukarıda belirtildiği gibi yedi seneden altı ay geçip de tarifenin düzenlenmesine antlaşmanın iki tarafı talip olmadığı takdirde adı geçen tarifenin hükmü yedi sene daha geçerli olarak bu usul Allah Teâlâ'nın dilediği kadar geçerli sayılacaktır.

Son

İşbu sözleşme tasdik olunup tasdiknameleri dahi İstanbul'da dört ay zaman içerisinde karşılıklı değiştirilip uygulamaya geçilmesine 1839 Miladi senesi Martından itibaren teşebbüs olunacak ve başlanacaktır.

İşbu sözleşme bin iki yüz elli dört (1838) hicri senesi Cemaziyel Evvel ayının yirmi beşinci gününde ikinci Sultan Mahmut Han Hazretlerinin Padişahlığı döneminde Dışişleri bakanı Reşit Paşa ve Başbakan yardımcısı Kani Bey ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Nuri Efendi ve İngiltere Devleti'nin İstanbul'da oturan Elçisi Lord Bolsoyni memuriyetleriyle düzenlenmiş ve karara bağlanmış, 1254 (1838) senesi Şaban ayının ortasında Padişah tarafından onaylanmıştır.

Birinci madde: İngiltere ve İrlanda bu iki Birleşik Devlet ve ona bağlı yerlerin mahsulü ve karı olup İngiltere ticari malı olan her cins ve çeşit ticaret malı ve eşya İngiltere gemileriyle veyahut kara ve deniz yolu ile başka ülkelerden gelecek bütün ticaret malı veya eşyalar yukarıda belirtildiği gibi büyük şehirlerin istisnasız olarak bütün bölgelerinde kabul olunup kıymetlerinden %3 gümrük vergisi alınacaktır ve bahsedilen ticaret malından bugün alınmakta olan bütün diğer dâhili vergiler yerine, bundan sonraki bahsi geçen ticaret malını getirmiş olan tacirlerden ister geldikleri bölgede satsın, ister satmak maksadıyla büyük şehirlerin içerisinde bir bölgeye göndersin %2 daha vergi alınacak, ondan sonra adı geçen ticaret malı şehir içerisinde tekrar satıldığında, ya da müşterisi başka şehirlere göndermek istediğinde adı geçen ticaret malı hakkında ne ticaret malı hakkında ne satıcıdan ne satın alandan ve ne de onları alıp başka yere gönderecek kişiden hiçbir şekilde vergi istenmemek ve alınmamak hususlarına karar verilmiştir ve bunun gibi İngiltere tüccarının bir iskeleye götürmüş oldukları ticaret malı için %3 gümrük giriş vergisi verdikten sonra o ticaret malını tekrar hiçbir şekilde vergi vermeden başka bir iskeleye nakletmeyi izinli olup, bir tacir o eşyayı götürdüğü iskelede

sattığı ya da onu içeride başka bir yere gönderdiği takdirde, ikinci vergisini verecektir. Sıralanmış zimmet olacaktır (arka arkaya verecektir). İngiltere Devleti'ne bu maddede ve ne de sözleşmenin başka bir maddesinde kapalı olan belirsiz söz ve sahih anlamından başka ve fazla bir şey kabul eylemediğini ve eski sözleşmelerden İngiltere tüccarına ve mallarına açıkça ters olmayan hakları, Mülki İdare ve Padişahlığın İçişlerini hiçbir şekilde zarara uğratmak niyetinde olmadığını, iki devlet tarafından aralarında yapılan açık sözleşme ile kabul etmiş ve karar verilmiştir.

İkinci madde: İngiltere tüccarı ve çalışanları yabancı ülkelerden büyük şehirlere getirtmiş oldukları bütün ticaret malı ve eşyayı, şehirlerin her bölgesinde satmaya ve alış veriş yapmaya izinli ve ruhsatlıdır. Şu kadarki sözü edilen ticaret malını getirdiğinde gümrük giriş vergisinden başka vergi verilmemiş ise sözü edilen ticaret malını satın aldığı ya da satın almak suretiyle yurt içine getirdiği şekilde diğer %2 gümrük vergisi verildikten sonra o ticaret malını şehirlerin (ülkenin) içinde tekrar sattığı ya da başka yerlere gönderdiği halde o ticaret malından tekrar hiç bir şey istenmeyecek ve eğer sözü edilen ticaret malından tayin ve tahsis olunan iki vergi tamamen alınmış ise o ticaret malını hiçbir vergi vermeksizin alım ve satıma ve başka bölgelere göndermeye izinli ve serbesttirler.

Üçüncü madde: İngiltere ve ona bağlı yerlerin ve büyük şehir sınırları içinde yetişen toprak ürünleri ve karı ve İngiltere ticari malı olan eşya ve ticaret malları Akdeniz ve Karadeniz ve İstanbul Haliçten geçtiklerinde, ister anlarını götürmüş gemilerden olsun, ister boğazlarda aktarma olmuş gemilerde bulunsun ve gerek bir sebep ve hikmete dayalı başka ülke (bölge) için gelmiş olup bir müddetçik karaya çıkarılarak tekrar gemiye yüklenmiş olsun o çeşit ticaret malı ve eşyadan hiçbir şekilde vergi ve yabancı ülkelere göndermek için büyük şehirlere getirilmiş olan bütün ticaret malı ve eşya yada bir tacirin elinde kalmış olan getirilmiş malı (ithal malı) satmak maksadıyla, başka bölgelere gönderilmekte olan eşya ve ticaret malının yalnız %3 vergisini verip ondan fazla hiçbir şekilde başka vergi vermeyecektir.